

P
H
O
E
N
I
X

H
O

E
N

I

X

E
X
O
R
I
E
N
T
E

Contactadressen van de afdelingen van „Ex Oriente Lux”

AMERSFOORT	Drs. D.L. Noordhof, Fuitstraat 12, 3815 JP Amersfoort Drs. A.S. van Ginkel, Gagelhof 29, 3831 AV Leusden
AMSTERDAM	Mevr. Dr. W.J.I. Waal, Nassaukade 10hs, 1052 CG Amsterdam
APELDOORN	Prof. dr. H.G.L. Peels, Motetstraat 2, 7323 LE Apeldoorn
ARNHEM	Mevr. Drs. E.J.J.E. de Ruiten, Landgraafstraat 88, 6845 ED Arnhem
DORDRECHT	Dhr. R.C. Jutten, Andromedaring 10, 3328 HB Dordrecht
EINDHOVEN	D.A. Rabbinoewitsch, Bessenvlinderstraat 163, 5641 ED Eindhoven
's-GRAVENHAGE	Mevr. W. de Vlieger-Moll, van der Woertstraat 27, 2597 PJ Den Haag
GRONINGEN	Mevr. Drs. L.M. Velt, Spoorsingel 176, 7741 JD Coevorden
HAARLEM	Mevr. Drs. LA.C. Deurvorst, Arnoldlaan 6, 2061 AL Bloemendaal
's-HERTOGENBOSCH	Drs. J. Croonen, v.d. Does de Willeboissingel 10, 5211 CA 's-Hertogenbosch
HOORN	Drs. G.M. Kelder, L. de Coligny laan 8, 1623 MD Hoorn
KAMPEN-ZWOLLE	Prof. dr. G. Kwakkel, Dravik 23, 8265 EW Kampen
LEEWARDEN	Mevr. Drs. G.J.C. Labuschagne, Lytse Buorren 14-16, 9088 AJ Wirdum
LEIDEN	Drs. T.J.H. Krispijn, De Sitterlaan 114, 2313 TS Leiden
MAASTRICHT	Dhr. en Mevr. Opdenakker-Cuypers, Bellefroidlunet 5/F, 6221 KS Maastricht
ROTTERDAM	Mevr. L. Peeters, Helmbloem 10, 3068 AC Rotterdam
TWENTE	De heer W. Fhij, Marthalaan 3-31, 7511 AZ Enschede
UTRECHT	Dr. P.S.F. van Keulen, Kennedylaan 36, 3844 BD Harderwijk
ZUTPHEN	Mevr. F.N.Th. Groenewoud, Rustoordlaan 23, 7211 AV Eefde
BELGIË	Prof. Dr. K. Abraham, Onderzoekseenheid Nabije Oosten Studies, Blijde Inkomststraat 21, B-3000 Leuven

Algemeen Secretariaat: Ex Oriente Lux, Postbus 9515, 2300 RA Leiden, tel. 071-5272016 (alleen dinsdagochtend), ING IBAN NL82INGB0000229501, E-mail: eol@hum.leidenuniv.nl

Omslag: Detail uit de Zwarte Obelisk van Salmanassar III
(Bron: M.A. Beek, *Atlas van het Tweestromenland*, Amsterdam/Brussel, 1960, 94 afb. 180).

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap

EX ORIENTE LUX

Kudurru van Koning Nebuchadnezzar I (Zie het artikel van Nadine Nys in dit nummer)

INHOUD

Een goedaardig monster in Mesopotamië: de Schorpioenhybride	NADINE NYS	55
Een trans-Atlantische hereniging. Interactieve opnames reconstrueren een Oud-Babylonische erfenisooronde	ANNE GODDEERIS & HENDRIK HAMEEUW	67
Dieren, mensen en goden in het Oude Egypte	JACOBUS VAN DIJK	79
Een Babylonische feminatheek	GEERT DE BREUCKER	91
Curieuze gerechten	M. HEERMA VAN VOSS	95

PHENIX

is een bulletin van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap "Ex Oriente Lux" en wordt driemaal per jaar in opdracht van het Bestuur uitgegeven. Het staat onder redactie van J. VAN DIJK, A. GODDEERIS, D. BAKKER en Merel BRÜNING.

De contributie voor het Genootschap bedraagt € 32.50 per jaar, voor jeugdleden tot 25 jaar € 17.50. Hiervoor ontvangen de leden *Phœnix*, worden zij uitgenodigd voor de door plaatselijke afdelingen te organiseren lezingen, kunnen zij zich tegen gereduceerde prijs abonneren op het *Jaarbericht Ex Oriente Lux* en de serie "Mededelingen en Verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap Ex Oriente Lux", en kunnen zij gebruik maken van de bibliotheek van het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten te Leiden. Het Genootschap heeft plaatselijke afdelingen in Amersfoort, Amsterdam, Apeldoorn, Arnhem, Dordrecht, Eindhoven, 's-Gravenhage, Groningen, Haarlem, 's-Hertogenbosch, Hoorn, Kampen-Zwolle, Leeuwarden, Leiden, Maastricht, Rotterdam, Twente, Utrecht en Zutphen.

Het secretariaat van het Genootschap is gevestigd: Witte Singel 25 (gebouw 1173, 1ste etage) te Leiden; de secretaresse is als regel dinsdagochtend aanwezig: tel. 071-5272016. *Postadres*: Ex Oriente Lux, Postbus 9515, 2300 RA Leiden. E-mail: eol@hum.leidenuniv.nl Website: www.exorientelux.nl ABN-AMRO IBAN NL32ABNA0451809009, ING IBAN NL820000229501, tevens adres van de redactie van *Phœnix*. Het lidmaatschap loopt per kalenderjaar. Opzeggingen dienen schriftelijk (brief of per e-mail) voor 1 december bij het Secretariaat binnen te zijn.

Redactie Jaarbericht Ex Oriente Lux is: Dr. J.G. DERCKSEN (Assyriologie en Geschiedenis van het Oude Nabije Oosten; redactiesecretaris), Dr. R.J. DEMARÉE (Egyptologie), Prof. dr. M.S.H.G. HEERMA VAN VOSS (Egyptologie), Prof. dr. K.R. VEENHOF (Assyriologie en Geschiedenis van het Oude Nabije Oosten), Dr. M.J. DIJKSTRA (West-Semitische filologie en Levant).

Het bestuur van het Genootschap is als volgt samengesteld: Dr. D.J.W. MEIJER (voorzitter), Prof. dr. R.B. TER HAAR ROMENY (secretaris); Drs. W. HOVESTREYDT (penningmeester); Dr. R.J. DEMARÉE (publicaties); Dr. J.G. DERCKSEN (publicaties); Prof. dr. A. VAN DER KOOIJ (contact met de afdelingen); Drs. T.J.H. KRISPLIN (website); Dr. M.J. RAVEN (lezingslijst); Prof. dr. K. ABRAHAM (België); Mw. dr. A. GODDEERIS (redactie *Phoenix*).

Prof. Dr. K. ABRAHAM, Departement Oosterse en Slavische Studies, Blijde Inkomststraat 21, B-3000 Leuven, België, is secretaris van de Belgische afdeling van Ex Oriente Lux, die lezingen in Leuven organiseert.

VAN DE REDACTIE

In het eerste artikel van dit Phoenix nummer nuanceert Nadine Nys het afschrikwekkende aspect van de schorpioenhybride in Mesopotamië. Anne Goddeeris en Hendrik Hameeuw stellen nieuwe technologie, en bespreken aan de hand hiervan enkele sociaal-economische aspecten van de Oud-Babylonische stad Nippur. Jacobus van Dijk bespreekt verschillende aspecten van dieren in het Oude Egypte: als lastdier, prooi, huisdier of goddelijk symbool. In twee korte bijdrages maakt Geert De Breucker u warm voor het recente boek van Marten Stol over vrouwen, en deelt Matthieu Heerma van Voss enkele ideeën over het Egyptische grafgiften die de doden tot voedsel dienen.

EEN GOEDAARDIG MONSTER IN MESOPOTAMIË: DE SCHORPIOENHYBRIDE

NADINE NYS

Inleiding

De schorpioenhybride is een van de vele mengwezens, d.i. wezens samengesteld uit lichaamsdelen van zowel mens als dier, die in het oude Mesopotamië gekend waren. Bij de schorpioenhybride gaat het altijd om een menselijk hoofd, soms een menselijk bovenlichaam, samen met delen van de schorpioen (waarnaar de hybride vernoemd werd), en vaak delen van de (roof)vogel (vleugels en poten) en van de slang (de kop). Hybriden worden algemeen aangeduid met de term monsters en zijn meestal onberekenbaar omdat ze buiten de normale orde van de wereld staan. Hierdoor vormen ze vaak een bedreiging voor zowel mensen als goden (Wiggermann 1993-1997, 227). Het is dus logisch te veronderstellen dat ook de schorpioenhybride gevaarlijk was. De samenstelling van de schorpioenhybriden uit de meest angstaanjagende en/of giftige delen van twee gevaarlijke dieren, suggereert dit. Niets is echter minder waar. Het lijkt er immers sterk op dat de lichaamsdelen van zowel schorpioen als slang die voorkomen in de iconografie van de schorpioenhybriden geen negatieve rol speelden in de betekenis van het monster, maar dat ze integendeel verwezen naar positieve krachten. Dit kan verklaard worden uit het feit dat beide dieren ook een positieve rol hadden die voortvloeide uit hun potentieel gevaarlijke natuur.

In Mesopotamië werden zowel slang als schorpioen beschouwd als waakzame en te duchten bewakers die elk beschikten over een machtig wapen (respectievelijk staart en giftand). Al tijdens het 4de mill. v.C. werden afbeeldingen van deze dieren gebruikt om mensen te beschermen en kwaad af te weren. Men geloofde immers dat een afbeelding van een mogelijk gevaarlijk dier maken gelijk stond met het controleren van dat dier. Ook kon de schorpioen verbonden worden aan de vruchtbaarheids- en oorlogsgodin Ishtar. In de mythe “Ishtar neemt de E-Anna in” waarin Ishtar “Het Huis van de Hemel” tot het hare maakt, verslaat de vruchtbaarheidsgodin de schorpioen die de hemel bewaakt en bindt ze de staart aan haar eigen lichaam. Deze mythe verklaart het verband dat later zal ontstaan tussen schorpioenhybride en Ishtar. Door deze band tussen monster en godin kan

de schorpioen (en later misschien ook de schorpioenhybride) ook naar de Onderwereld verwijzen. De schorpioen heeft echter niet alleen een band met Ishtar; ook bij afbeeldingen van de zogenaamde God-boot waarin de zonnegod Shamash dagelijks reist kan een schorpioen, later ook een schorpioenhybride, aanwezig zijn.

De slang, een potentieel nog gevaarlijker, want giftiger, dier, kan ook verwijzen naar de “Wereldslang”, een schepsel dat de aarde beschermt door er haar lange lijf rond te kronkelen. Daarom hadden afbeeldingen van slangen dezelfde kwaad-afwerende eigenschappen als deze van schorpioenen.

De positieve connotaties van deze twee gevaarlijke dieren geven blijkbaar de doorslag in de betekenis van de hybride. Alhoewel hij in verschillende types en in verschillende contexten voorkomt, en dit zowel religieus als politiek, blijkt hij toch telkens goedaardig te zijn tegenover goed menende mensen en krachten.

In de Babylonische creatiemythe *Enuma Elish* en in het *Epos van Gilgamesh* treedt het schorpioenwezen echter in twee totaal tegenstrijdige functies op (Amiet 1961, 133-134; Haas 1986, 73-74). De held Gilgamesh ontmoet een paar schorpioenmensen die de Tweelingberg Mashoe bewaken waar de zonnegod Shamash 's morgens bij zonsopgang en 's avonds bij zonsondergang doorheen gaat. De schorpioenmens wordt zo gerelateerd aan de ochtend- en avondzon en behoort hier dus zonder twijfel tot de entourage van deze god. In de *Enuma Elish* echter maakt een schorpioenhybride deel uit van het leger van Tiamat, het monster van de chaos en de oergodin van de oceaan, dat verslagen wordt door de god Mardoek, die hiervoor beloond wordt met de heerschappij over de kosmos. Mardoek doodt de “soldaten”, tevens de kinderen van Tiamat, echter niet, maar onderwerpt ze aan zijn macht zodat hij hun krachten in zijn voordeel, in dat van andere goden én van de mensen kan aanwenden (Black en Green 1992, 161, 177-178). Door deze onderwerping krijgen de overwonnenen meteen ook kwaad-afwerende eigenschappen zodat ze bijvoorbeeld aan toegangspoorten en deuren kunnen geplaatst worden om onheil af te weren. Het zijn ook deze eigenschappen waardoor ze in mythes vaak aangeduid worden met de beschrijving “diegenen die de kwaadwilligen afweren”.

De Schorpioenhybride-types en hun verschijning

Vaak wordt er gesproken over dé schorpioenmens, maar dit is dubbelzinnig daar er meer dan één type blijkt te zijn; bovendien worden deze types in verschillende contexten getoond. Meest gekend is de zogenaamde

Fig. 1: *Kudurru van Koning Nebuchadnezzar I*, ca. 1124-1103 v.C., Kalksteen, 65 × 21,5 × 17 cm, Londen, British Museum, BM 90858. © Trustees of the British Museum.

“girtablullû”, een mengwezen bestaande uit een menselijk lichaam en –hoofd, maar met een scorpionstaart, vogelpoten en een penis die uitloopt in een slangenkop; vaak heeft hij ook nog vleugels (Black en Green 1992, 161; Wiggermann 1993-1997, 239). De naam girtablullû komt van “gir-tab”, wat scorpionen betekent, en “lû-ùlu”, wat “wilde man” betekent. Ondanks zijn uiterlijk en de verwijzingen naar de giftige scorpion en de listige slang, neemt het gevleugelde type bijna altijd een vriendelijke, verwelkomende houding (bv. Fig. 2) aan, de zogenaamde karâbu-houding, die normaal gezien door de huisgod wordt aangenomen en die perfect past bij de plaats waar de scorpionmens heel vaak wordt afgebeeld of waar een beeldje van hem wordt begraven: aan toegangspoorten en -deuren van

huizen, paleizen en tempels. De variant van dit type die geen vleugels heeft, staat vaak met de armen ter ondersteuning omhoog. De girtablullû zal hierna aangeduid worden als schorpioenmens; het onderscheid tussen de twee varianten in houding zal, indien nodig, aangeduid worden met de termen “verwelkomend” en “ondersteunend”.

De twee andere types zien er minder vreedzaam uit en kunnen af en toe zelfs een dreigende houding aannemen. Beiden hebben een menselijk hoofd, maar het lichaam is ofwel dat van een schorpioen, of dat van een vogel. De vogel-schorpioenmens, indien geïdentificeerd hierna aangeduid als vogelschorpioenwezen, heeft altijd vleugels en vogelpoten (Wiggermann 1993-1997, 243); de schorpioen-schorpioenmens, hierna, indien identificeerbaar, aangeduid als schorpioenwezen, heeft soms vleugels en occasioneel ook de poten van een leeuw in plaats van vogelpoten (Black en Green 1992, 161).

Daar het onderscheid tussen deze laatste twee types vaak moeilijk te zien is, houden weinig onderzoekers er rekening mee. Sterker nog, de meeste onderzoekers gebruiken zelfs enkel de term schorpioenmens zonder te specificeren of het om het wezen met een menselijk lichaam gaat of om het meer dierlijke wezen. Hier zal het onderscheid aangeduid worden met de termen “schorpioenmens” (= wezen met menselijk lichaam) en “schorpioenwezen” (= wezen met schorpioen- of vogellichaam). Wanneer de twee samen worden vernoemd zal dit onder de term “schorpioenhybride” gebeuren.

De oudste voorloper van de schorpioenmens en het schorpioenwezen dateert uit het 3de mill. v.C.; het gaat hier om een schorpioen met een mensenhoofd en in plaats van scharen menselijke armen. Een voorbeeld van dit wezen is te zien op de beroemde Stierenhoofdlier van Ur (ca. 2550-2450 v.C.), momenteel bewaard in het Penn Museum in Pennsylvania (B17694A). In de tweede helft van hetzelfde millennium verschijnt echter al het type van de schorpioenmens, terwijl in het begin van het 2de mill. v.C. ook de ondersteunende schorpioenmens in de beeldtaal van Mesopotamië opduikt, soms gevleugeld, soms zonder vleugels (Wiggermann 1993-1997, 230). Dit type wordt af en toe ook frontaal getoond.

Aan het einde van het 2de mill. v.C. duiken dan de echt nieuwe types op: het schorpioenwezen en het vogelschorpioenwezen (Black en Green 1992, 255). Ook deze kunnen zowel met als zonder vleugels worden afgebeeld.

In de loop der tijden treden varianten op deze basistypes op; in de tweede helft van het 3de mill. v.C. bijvoorbeeld wordt een man met menselijk lichaam afgebeeld maar met slangen als voeten en een hand die is vervangen door een schorpioen. Mogelijk waren dergelijke varianten stappen in het zoeken naar de meest duidelijke en overtuigende beeldtaal.

De afbeeldingen en hun context

Om de afbeeldingen gemakkelijk te kunnen analyseren, lijkt het aan te raden meteen een onderscheid te maken tussen de afbeeldingen waar het schorpioenwezen of de -mens een meer passieve houding aanneemt, en diegenen waar ze een actievare rol lijken te spelen.

Wanneer de verschillende types (schorpioenmens en schorpioenwezen) zogezegd passief staan afgebeeld, verdedigen ze de toegang tot bepaalde gebouwen of vertrekken tegen ongewenste indringers of ondersteunen ze figuurlijk de (meestal goddelijke, maar soms ook koninklijke) macht in hun nabijheid. Dit laatste is onder meer het geval wanneer de schorpioenmens toekijkt bij zogenaamde audiëntiescènes waar een gelovige bij een godheid wordt gebracht om deze eer te bewijzen, wanneer het schorpioenwezen (met leeuwenpoten) staat afgebeeld onder of naast een goddelijk symbool of wanneer schorpioenmens of -wezen aanwezig is bij religieuze of politieke rituelen. Ook bij een gevecht kan een schorpioenwezen passieve steun geven aan een goddelijke of koninklijke figuur. Een meer abstracte weergave van de passieve steun die de hybride kan geven is te zien op zegels waar twee schorpioenmensen de basis van de hemel flankeren (bv. Fig. 2).

Fig. 2: Schorpioenmensen flankeren de fundamenten van de Hemel, Londen, British Museum. Amiet 1961: Pl 95 1246 A & 1246 B.

Vaak echter wordt de ondersteuning ook actiever getoond. De schorpioenmens kan bijvoorbeeld de hemel, een zuil (symbool voor vruchtbaarheid en voorspoed) een troon of het zonnelymbol van de god Shamash letterlijk dragen, waarmee aangegeven wordt dat hij zich verbonden voelt met deze bepaalde god of koning en hem dan ook in alles steunt. Schorpioenwezens hebben deze actieve ondersteunende functie minder vaak, alhoewel ook het vogelschorpioenwezen op één afbeelding een troon ondersteunt.

Een meer expliciete beeldentaal die toont dat de schorpioenhybride volledig onderworpen is aan een menselijke/goddelijke figuur zijn uiteraard de afbeeldingen waarin een Meester van de Dieren het wezen domineert. De Meester, soms ook Meesteres, van de Dieren is een gekend symbool uit het Oude Nabije Oosten dat een menselijke figuur toont die volledige controle heeft over een paar (mythologische) dieren die hij/zij meestal op een of andere manier vasthoudt, bv. bij de poten of staart. Twee vogelschorpioenwezens worden eenmaal aan hun baard vastgehouden door een Meester van de Dieren en, verrassend genoeg, eenmaal zijn het twee gevleugelde schorpioenmensen die door een mannelijke figuur in bedwang worden gehouden. Dit laatste zou een mythologische voorstelling kunnen zijn, die verwijst naar de Babylonische scheppingsmythe waarin het leger van Tiamat verslagen wordt door de god Mardoek.

Zowel schorpioenmensen als –wezens komen ook in wat meer gewelddadiger en agressievere contexten voor, waarin ze zelf een aanvallende houding aannemen (bv. Fig. 1). Vaak zijn hun slachtoffers mythologische dieren (bv. schorpioenmens: een gevleugelde stier of een gevleugelde leeuw; schorpioenwezen: een griffioen).

Eenmaal valt een schorpioenmens samen met een stiermens een naakte man aan en eenmaal richt de aanval van een schorpioenwezen zich op een stier. De aanval van de schorpioen- en stiermens op de naakte man is opmerkelijk en zou een gebeurtenis uit een mythologisch verhaal kunnen uitbeelden. De hybride stiermens werd, net als het schorpioenwezen en de schorpioenmens, vaak geassocieerd met de zonnegod Shamash voor wie hij de poorten van de dageraad en van de zonsondergang openhield (Wiggermann 1933-1997, 226, 230). Ook zou hij de mens bijgestaan hebben in de strijd tegen het kwaad en de chaos.

Een zeer interessante afbeelding, die min of meer buiten de gangbare beeldentaal van Mesopotamië valt, toont de schorpioenmens die de zonnegod actief steunt in een (mythologisch) gevecht. Gevechtsscènes zoals deze verwijzen nooit naar één specifieke mythe, maar zijn een weergave van de nooit eindigende strijd tussen goed en kwaad, of beter, tussen Goed en Kwaad (Wiggermann 1933-1997, 227). Terzelfdertijd benadrukken en loven ze de macht van de god(en). De verbintenis tussen de hybride en de godheid wordt hier benadrukt door de (zonne)stralen die uit het onderlichaam van de schorpioenmens stralen. Daar deze afbeelding dateert van de Akkadische Periode (ca. 2330-2160 v.C.) kan aangenomen worden dat de *girtablullû* al in het 3de mill. v.C. opgenomen was in de beeldentaal van het oude Mesopotamië.

Eveneens uit de Akkadische Periode dateert een opmerkelijk beeld, zij het dat de identificatie van de schorpioenhybride hierop niet helemaal

zeker is. Op de *Stèle van Naram-Sin* van ca. 2250 v.C., die nu bewaard wordt in het Musée du Louvre (Sb 4), zou een schorpioenmens staan op de standaard die door de tweede soldaat die na de koning komt wordt meege dragen (Wiggermann 1993-1997, 239). Deze Overwinningstèle toont de goddelijke koning (herkenbaar aan zijn gehoornde kroon en aan zijn grote gestalte) na zijn succes in de strijd tegen een volk uit de Zagros. Indien de identificatie van een schorpioenmens correct is, zou dit betekenen dat de schorpioenhybride in deze periode ook nauw verbonden wordt aan de politiek en aan de koninklijke macht, alhoewel dit in latere periodes slechts sporadisch gebeurt.

Een derde opmerkelijke iconografie is terug te vinden op twee zegels waar het schorpioenwezen aangevallen wordt door een menselijke boogschutter. Deze beeldentaal zou kunnen verwijzen naar de vermoedelijke afkomst van het wezen als kind en soldaat van de chaos verwekkende godin Tiamat, een wezen dat oorspronkelijk gevaarlijk en onberekenbaar was en dat dus regelmatig moest herinnerd worden aan het feit dat het nu in dienst stond van hogere, positieve machten. Opmerkelijk is echter dat er boven het schorpioenwezen op een van de zegels een 8-puntige ster (symbool van de vruchtbaarheidsgodin Ishtar) en een maansikkel (symbool van de god Nanna) zijn afgebeeld, wat suggereert dat deze goden het bescherming bieden.

Dit alles maakt niet alleen duidelijk dat de schorpioenmens en het schorpioenwezen niet alleen in veel verschillende contexten een rol kunnen spelen, maar ook dat ze voornamelijk voorkomen in religieus-mythologisch geïnspireerde afbeeldingen. (Alhoewel natuurlijk niet mag vergeten worden dat religie en politiek in het oude Nabije Oosten onmogelijk los van elkaar konden worden gezien.)

Betekenis & Functie

De oudste schorpioenmensen werden grotendeels geassocieerd met de zonnegod Shamash, wat suggereert dat zij hem assisteerden op een of andere manier, hetzij passief, waarbij ze louter door hun aanwezigheid zijn macht benadrukten of zelfs verhoogden; hetzij actief, waarbij ze hem letterlijk bijstaan in bijvoorbeeld een gevecht. In latere perioden werd hun associatie met Shamash minder uitgesproken, en werden ze in diezelfde ondersteunende en assisterende functies afgebeeld bij Ishtar en bij andere, vaak niet-identificeerbare godheden.

De rol van bewakers van paleizen en tempels en van afweerders van kwaadwillende mensen en krachten uit die paleizen en tempels, nemen ze

pas op in het 1ste mill. v.C. maar ook voordien al waren schorpioenmens en–wezen altijd een representatie van goedwillende en soms zelfs kwaad afwerende en beschermende krachten en het feit dat ze occasioneel gecontroleerd door een Meester van de Dieren werden afgebeeld, herinnert er alleen maar aan dat er van hen niets te vrezen valt, omdat ze na het verslaan van het leger van Tiamat door Mardoek geen andere keuze hebben dan goden en mensen te helpen. De afbeeldingen op de twee zegels waar een schorpioenwezen aangevallen wordt door een boogschutter doen volgens mij geen afbreuk aan deze theorie. De twee zegels dateren uit de latere Neo-Assrische Periode (ca. 900-800 v.C.) en komen niet in andere periodes voor. Dit suggereert dat het motief hier werd gebruikt, zonder dat de oorspronkelijke betekenis werd overgenomen.

Bijna alle types van schorpioenhybriden (en hun varianten) komen voor in de nabijheid van dieren (o.m. slang, gazelle, vogel, geit, hond, stier, leeuw) of mythologische wezens (o.m. sfinx, Stier-mens, Vis-mens, Geit-Vis, Gevleugelde Leeuw, Gevleugelde Stier, Bergdemonen, Held). Ook bevinden ze zich bijna altijd in de nabijheid van ofwel een (geïdentificeerde) godheid ofwel van ondubbelzinnige goddelijke symbolen (bv. de 8-puntige ster van vruchtbaarheids- en oorlogsgodin Ishtar, de gevleugelde zonneschijf van zonnegod Shamash, de maansikkel van maangod Nanna, de spade van de Babylonische patroon-god Mardoek) of van meer algemene religieuze motieven (o.m. de Levensboom, de Fundamenten van de Hemel). Slechts één type is gewapend (het schorpioenwezen), maar zowel schorpioenwezen als verwelkomende schorpioenmens nemen soms deel aan een aanval of een gevecht. Beide types worden ook gecontroleerd door een Meester van de Dieren, alhoewel dit motief niet vaak voorkomt, en dan nog alleen in het 1ste mill. v.C. Ook de bewakende functie komt alleen in het 1ste mill. v.C. voor, en deze rol kan zowel door de ondersteunende en verwelkomende schorpioenmens als door het schorpioenwezen opgenomen worden.

Conclusie

Samengevat kunnen we stellen dat schorpioenmensen en –wezens voorkomen in zowel mythologisch-religieuze (bv. gevechtsscènes en audiëntiescènes) als politieke (bv. op of naast een koningstroon) contexten, alhoewel de religieus-mythologische context duidelijk domineert. Ze worden afgebeeld op (rol)zegels, op rituele en seculiere objecten, als levensgrote reliëfs op rotsen en op paleis- en tempelmuren, als basis voor zuilen, en op stèles en Kassietische kudurru's (bv. Fig. 1; stenen die tegelijk grenzen

aangaven en documenten bevatten van landschenken; Kassietische periode: 16de-12de E. v.C.).

De meeste andere hybriden hebben algemeen enkele gemeenschappelijke functies waarin ze kunnen optreden; een eerste van deze functies is deze van dienaar van een god, meestal uitgebeeld door het feit dat de godheid op het samengestelde wezen staat. Alhoewel de schorpioenhybride heel vaak kan gerelateerd worden aan of geassocieerd worden met een godheid, is dat niet meteen in een dienende, onderworpen rol, maar meer als assistent, helper of medewerker.

Een tweede functie die vaak door andere hybriden wordt uitgeoefend is deze van Meester van de Dieren, en ook in deze rol komt de schorpioenhybride niet voor. Zelf wordt hij echter occasioneel wel in bedwang gehouden door een Meester van de Dieren.

Een derde verschil tussen schorpioenhybriden en andere mengwezens ligt in het feit dat afbeeldingen van andere hybriden al vanaf de Akkadische Periode (ca. 2330-2160 v.C.) werden ingezet als bewakers van paleizen en tempels, maar dat de schorpioenhybride deze functie pas opneemt tijdens het 1ste mill. v.C.

Het is duidelijk dat de iconografie van de schorpioenhybride, en ook de betekenis ervan, zich heeft ontwikkeld uit die van de schorpioen, die, ondanks, of zelfs dankzij, zijn gevaarlijke natuur toch vooral een positieve connotatie had (Wiggermann 1993-1997, 230). De schorpioen werd oorspronkelijk geassocieerd met een kosmische functie, nl. het waken over het rijzen en ondergaan van de zon. Wanneer in het 3de mill. v.C. de schorpioenscharen vervangen werden door handen en aan het lijf een menselijk hoofd werd toegevoegd, nam de schorpioenhybride deze kosmische functie van zijn voorganger over. Pas later werd de schorpioenhybride meer en meer gerelateerd aan andere godheden, vaak Ishtar, net zoals ook de schorpioen voordien met deze godheid een band had.

Het is veilig aan te nemen dat de schorpioenhybride (net als alle andere hybriden) altijd een beschermende rol speelde, maar dat, afhankelijk van de context, het beschermen niet noodzakelijk steeds het meest belangrijke aspect van hun functie vormde. Wanneer een schorpioenhybride werd afgebeeld nabij een godheid of een goddelijk symbool, werd zijn belangrijkste functie het benadrukken en vergroten van de goddelijke macht die gericht was op het handhaven van de kosmische orde en het verhinderen van chaos.

De oorspronkelijke kosmische functie en betekenis van de schorpioen lijkt zich dus in de loop der tijden uitgebreid te hebben en varieert licht naargelang het uiterlijk van de schorpioenhybriden, zodat het aan te raden

Fig. 3: Cylinderzegel van Marbarak – Twee schorpioenmensen ondersteunen de Gevleugelde Zonneschijf, 700-630 v.C., 2,4 cm, Londen, British Museum, SOC.143. © Trustees of the British Museum.

is te spreken van drie onderscheiden types die elk een eigen rol spelen. De eerste is de ondersteunende functie, die, zoals gezegd, zowel actief als passief kan zijn. Schorpioenmensen en –wezens ondersteunen en/of assisteren verschillende godheden in hun taken, meestal de zonnegod Shamash of de vruchtbaarheidsgodin Ishtar, maar soms ook minder bekende of niet-identificeerbare godheden. Hierdoor benadrukken ze niet alleen de kracht en macht van de godheid, maar vergroten die ook, hetzij door hun acties hetzij door hun aanwezigheid op zich.

Een tweede functie is de beschermende, die uitsluitend uitgevoerd wordt door de verwelkomende schorpioenmens. Hij kan onder meer ingangen van gebouwen, godheden of hun symbolen, de fundamenten van de Hemel of de Levensboom bewaken. Deze beschermende functie blijkt duidelijk uit de vele figurines die teruggevonden werden begraven vlakbij ingangen of de vele gegraveerde afbeeldingen van schorpioenmensen naast ingangen van huizen, paleizen en tempels. Ook rituele en sacrale teksten spreken trouwens van de *girtablullû* als één van de beschermende krachten. Ook deze functie werd door de schorpioenmens trouwens overgenomen van de schorpioen; sommige teksten vermelden het verbranden van het dier zodat met de overgebleven as beschermende tekeningen konden gemaakt worden.

De angstaanjagende en afschrikwekkende functie tenslotte, gaat een stap verder dan de beschermende; ze berust exclusief op het vogelschorpioen- en

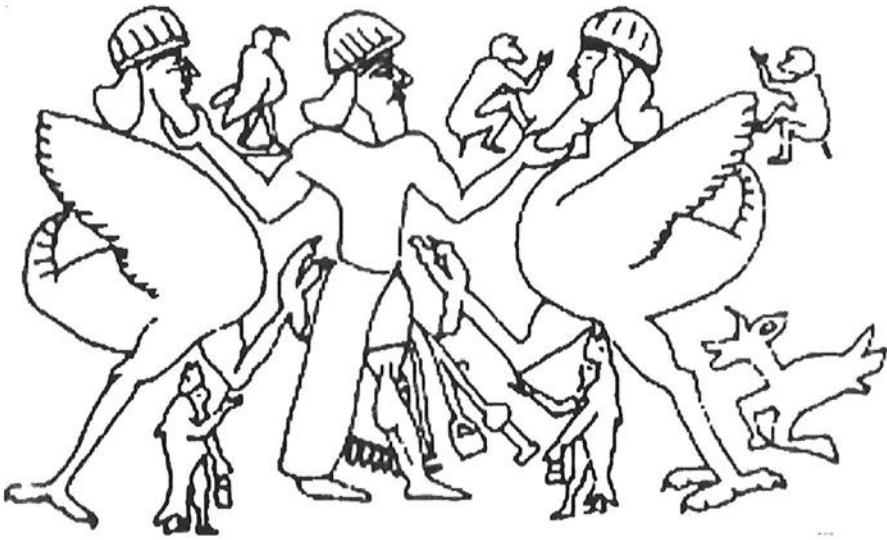

Fig. 4: *Meester van de Dieren met twee Vogelschorpioenwezens*, Neo-Assyrisch, ca. 616 v.C., Rolzegel, 2,8 cm, Irak, Nimrud, Nabu Tempel, Londen, British Museum, ND 5550.

het schorpioenwezen. Door hun uiterlijk alleen al beschermen deze schorpioenwezens niet alleen, maar jagen ze mogelijke kwaadwillende mensen en krachten ook effectief weg. Schorpioenwezens oefenen deze functie uit naast onder andere ingangen van gebouwen, goden en/of hun symbolen, een wierookbrander en (religieuze) rituelen.

Het verschil tussen de verschillende types en hun functies lijkt op het eerste gezicht minimaal, maar is toch belangrijk genoeg om rekening mee te houden bij het interpreteren en analyseren van beeldmateriaal.

Literatuur

- Amiet, Pierre 1961. *La Glyptique Mésopotamienne Archaique*. Paris: Éditions du CNRS.
- Black, Jeremy en Anthony Green 1992. *Gods, Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia. An Illustrated Dictionary*. London: British Museum in association with the University of Texas Press. Austin.
- Haas, V. 1986. *Magie und Mythen in Babylonien. Von Dämonen, Hexen und Beschwörungspriestern*. Hamburg: Merlin Verlag.
- Wiggermann, F.A.M. 1993-1997. Mischwesen A. Philologisch. Mesopotamien. in: Dietz Otto Edzard (ed.) *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie* 8: 222-246.

EEN TRANS-ATLANTISCHE HERENIGING, INTERACTIEVE OPNAMES RECONSTRUEREN EEN OUD-BABYLONISCHE ERFENISOORKONDE

ANNE GODDEERIS – HENDRIK HAMEEUW

Als religieuze hoofdstad van Babylonië trok Nippur al snel na de ontcijfering van het spijkerschrift de aandacht van negentiende-eeuwse archeologen. Reeds in 1851 onderzocht Henry Layard kort de ruïneheuvel, en in 1888 organiseerde de University of Pennsylvania er de eerste grootscheepse wetenschappelijke missie, onder de naam *the Babylonian Expedition of the University of Pennsylvania*. Gedurende vier campagnes exploreerden John Punnett Peters, John Henry Haynes en Hermann Vollrath Hilprecht de site intensief (Afbeelding 1). Veel later, na de tweede wereldoorlog wist het University Museum de werkzaamheden terug op te starten in samenwerking met het Oriental Institute van de University of Chicago en de American Schools of Oriental Research.

De vele groepen spijkerschrifttabletten opgegraven te Nippur behoren tot de meest interessante en diverse afkomstig uit Mesopotamië en bestrijken de drie millennia van de Babylonische geschiedenis. Ze omvatten het hele spectrum aan tekstgenres — van administratie via contracten en brieven tot literaire werken en schooloefeningen. Vooral de literaire teksten hebben veel aandacht getrokken aangezien de Babylonische literaire canon voor een groot deel gevormd is in de schrijversscholen in Nippur in het tweede millennium v.Chr.

Oorzaak van het probleem: een boedelscheiding

Volgens de toen net geïmplementeerde Ottomaanse wet betreffende archeologische vondsten werden de tienduizenden tabletten die de *Babylonian Expedition* opgegraven had, verdeeld onder de instelling die de wetenschappelijke missie organiseerde — hier het University Museum, en het pas opgezette Ottomaanse Museum in Istanbul. Omdat Hermann Vollrath Hilprecht nauwe banden had met Osman Hamdi Bey, de directeur van het Ottomaanse Museum, en hem geholpen had bij de opzet ervan, kreeg hij daarnaast zelf ook een deel van de vondsten (ca. 3000 tabletten) ten geschenke. Bovenop wetenschappelijke meningsverschillen zette deze donatie

Afb 1: *De Babylonian Expedition anno 1900.*

kwaad bloed bij Hilprechts mededirecteurs, wat leidde tot een hardnekkige vete, die breed uitgemeten werd in de pers en in de annalen bekend staat onder de “Peters – Hilprecht controverse”.¹ Na zijn dood liet hij zijn collectie na aan de Friedrich-Schiller-Universität te Jena (de “Frau Professor Hilprecht Sammlung Babylonischer Altertümer”).

Deze verdeelgeschiedenis heeft ervoor gezorgd dat vandaag niet alleen samenhangende archieven op verschillende continenten bewaard worden, maar dat ook soms het tablet en de enveloppe van eenzelfde document, of zelfs fragmenten van één enkel tablet verspreid zijn over Philadelphia, Istanbul en Jena. Terwijl de collectie in Philadelphia steeds toegankelijk bleef voor wetenschappers, was dit minder het geval voor Istanbul en Jena. Zo was er achter het IJzeren Gordijn in de DDR periode slechts heel beperkte internationale samenwerking mogelijk.

Een recent project² dat de publicatie van de Oud-Babylonische archiefteksten in de Hilprecht Sammlung beoogt, en daarmee alle Oud-Babylonische teksten van de Babylonian Expedition toegankelijk maakt, liet toe archieven die verspreid zijn over de verschillende collecties te vervolledigen, tabletten te verenigen met hun enveloppes en duplicaten, en enkele fragmenten aan elkaar te verbinden. Het meest in het oog springende voorbeeld is een grote erfenisoorkonde waarvan de verschillende fragmenten zich vandaag aan beide kanten van de Atlantische oceaan bevinden,

¹ H.V. Hilprecht (Submitted to the Public by) 1908: *The So-Called Peters-Hilprecht Controversy*, Philadelphia.

² „Edition der altbabylonischen Wirtschaftstexte in der Hilprecht-Sammlung, Jena“ gefinancierd door de Deutsche Forschungsgemeinschaft onder leiding van Prof. Dr. Manfred Krebernik.

te Philadelphia, Jena en Istanbul (TMH 10 13a³, bestaande uit OIMA I 52 (= N 7427)⁴, HS 2352, en ARN 20⁵).

Het verleden verdeelde dit tablet over de continenten heen; de technologie van vandaag weet dit virtueel recht te trekken. Met behulp van recente opnames van het Portable Light Dome system⁶ (zie hieronder) van enkele van deze fragmenten, gecombineerd met traditioneel Assyriologisch speuren en kopiewerk kunnen dergelijke spijkerschriftteksten alsnog optimaal ontsloten worden. Nieuwe scan- en visualiseringstechnieken weten meer dan ooit tevoren alle aspecten van het spijkerschrifttablet — de schrifttekens, vingerafdrukken, nagelinkeringen, zegelafdrukken alsook beschadigingen — nauwkeurig en objectief te registreren. Daarenboven laten de resultaten toe de data interactief te benaderen, om te zetten in 3D modellen en opmetingen en vergelijkingen tot op een μm uit te voeren.

Schaduw en licht

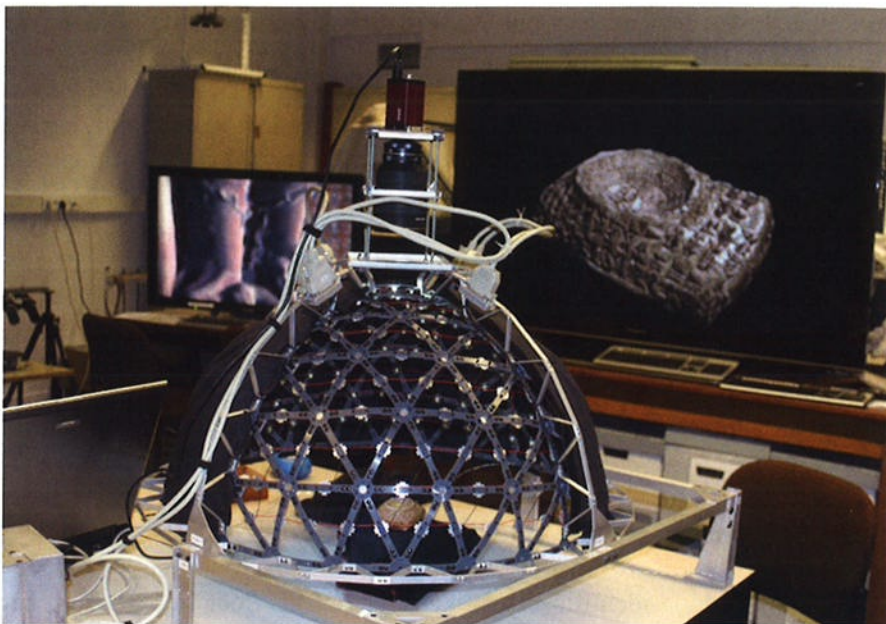
Een Assyrioloog identificeert spijkerschrifttekens door bij elk teken het tablet te kantelen totdat de perfecte lichtinval gevonden wordt. Een proces dat zich bij inspectie van elk nieuw detail herhaalt. Het bestuderen van het driedimensionale oppervlak, eigen aan de in de klei ingedrukte schrifttekens, vraagt zo een interactieve benadering, een spel tussen schaduw en licht. Een statische foto of scan (de *Cuneiform Digital Library Initiative* of CDLI-methode) ontnemt de onderzoeker van deze dynamiek en schiet daarom vaak tekort om toe te laten alle spijkerschrifttekens te identificeren. Foto's zijn dus objectief maar niet perfect. Handkopieën of lijntekeningen zijn dan weer subjectieve voorstellingen van het werkelijke oppervlak. De Assyrioloog bepaald zelf welke karakteristieken al dan niet geaccentueerd worden. Al te vaak — per definitie eigenlijk in alle gevallen — gaat zo informatie verloren. De kopiïst maakt namelijk keuzes, waarbij niet alle

³ A. Goddeeris, in druk: *Old Babylonian Legal and Administrative Documents in the Hilprecht-Sammlung Jena, TMH 10*, Wiesbaden.

⁴ E. Stone – P. Zimanski, 1976: *Old Babylonian Contracts From Nippur: Selected Texts From the University Museum University of Pennsylvania*, Chicago.

⁵ M. Çiğ, H. Kızılyay, F. R. Kraus 1952: *Eski babil zamanına ait Nippur hukukî vesikaları : altbabylonische Rechtsurkunden aus Nippur*, Istanbul.

⁶ Onderzoek met en gebruik van dit toestel zit gekaderd binnen de onderzoeksprojecten: *Belgian Science Policy, IAP-Phase VIII/14: 'Greater Mesopotamia, Reconstruction of its Environment and History'* en *Herculesfoundation 2009-1014: '2D+ and 3D digitization of cuneiform tablets and archaeological with Camera Dome or Minidome: a new, objective and detailed registration method to accelerate and objectify publication and facilitate future research'*.

Afb. 2: *De Portable Light Dome.*

kenmerken in een tekening overgenomen worden; beschadigingen, zegelafdrukken, de vorm van de tablet, de precieze plaatsing van de schrifttekens, vingerafdrukken, allen zijn in veel gevallen afwezig of onnauwkeurig op een gepubliceerde handkopie.

Virtueel samen, interactief bestuderen

Technologie uit de 21ste eeuw aanspreken om een erfenisoorkunde van 3800 jaar oud te reconstrueren belooft geen uitdaging als een ander te worden. Om op de fragmenten op de verschillende locaties achteraf zo goed mogelijk te kunnen bestuderen en virtueel te laten samenbrengen, kozen de onderzoekers van de KU Leuven ervoor gebruik te maken van het Portable Light Dome (PLD) systeem.⁷ Dit koepelvormig toestel waarin langs de wanden 260 identieke lichtbronnen gemonteerd zitten, kan eenmaal

⁷ H. Hameeuw en G. Willems 2011: New visualization techniques for cuneiform texts and sealings, in *Akkadica* 132/2, p. 163-178.

boven een spijkerschrifttablet gepositioneerd een overeenkomstig aantal van 260 foto's nemen, telkens met een andere lichtinval. Op basis van deze overvloedige data kan het reliëf, pixel per pixel, gereconstrueerd worden (Afbeelding 2).

Met dergelijke resultaten kunnen uiteenlopende berekeningen gemaakt worden. Zowel in Philadelphia als te Jena scande de PLD de fragmenten van de erfenisoorkunde in. Ze werden achteraf samen met een handkopie uit 1952 van het fragment uit Istanbul⁸ naast elkaar gemonteerd (Afbeelding 4-5).

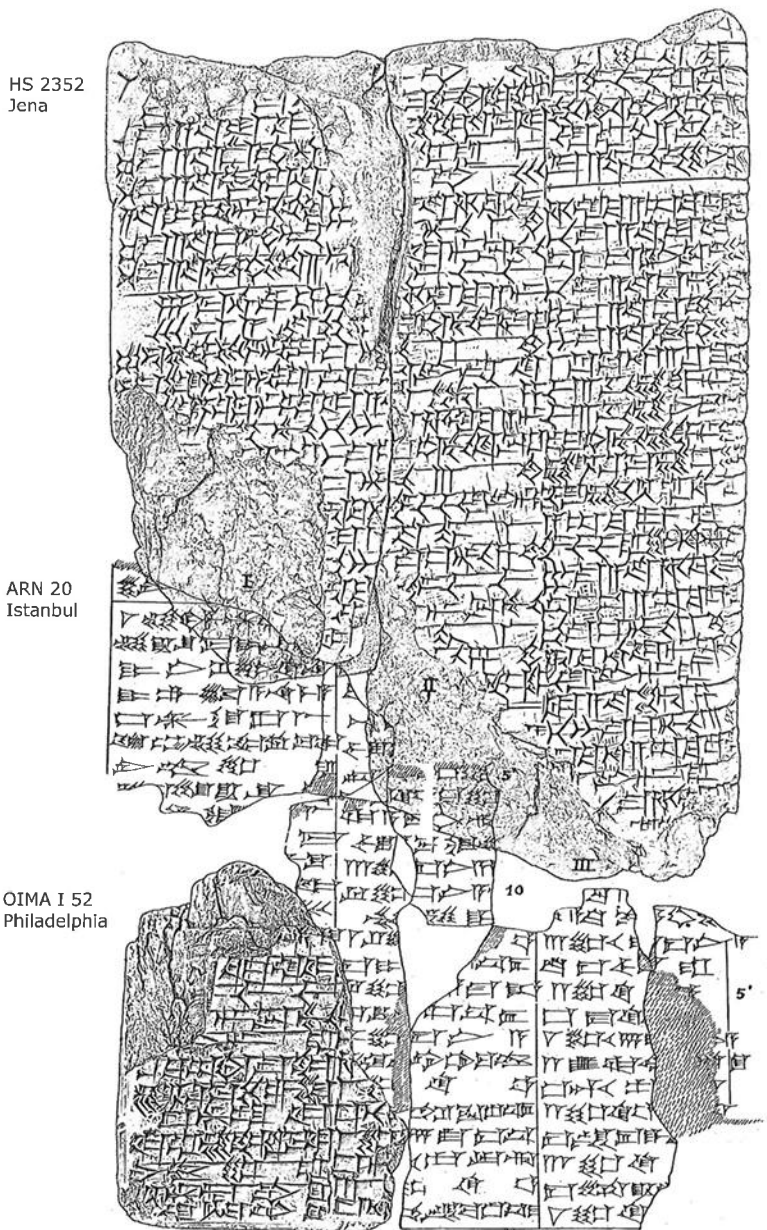
Het volledige tablet, dus ook haar trans-Atlantische verspreide fragmenten, zijn van de zelfde schrijvershand. Paleografisch kan dit met behulp van de driedimensionale kennis van het oppervlak in detail vastgesteld worden. Zo kunnen eenvoudig en objectief de vorm en samenstelling van de inkepingen van gelijke schrifttekens één op één met elkaar vergeleken worden (Afbeelding 3). In de nabije toekomst wil men met gelijkaardige methodes grote hoeveelheden ingescande fragmenten vanuit een database automatisch terug met elkaar linken en in elkaar zetten. Aan de universiteit van Würzburg (i.s.m. TU Dortmund) heeft men recent met deze benadering reeds veelbelovende resultaten geboekt op de archieven van Hettitische tabletten uit Hattusa.⁹

Afb. 3: Details van identieke spijkerschrifttekens op de fragmenten in Jena (HS 2352) en in Philadelphia (N 7427) (afbeeldingen met geautomatiseerde lijntekening van PLD systeem)

⁸ Het was nog niet mogelijk om opnames in Istanbul te maken, afbeelding 4 toont daarom een compilatie met het Istanbul-fragment (ARN 20) in handkopie — gelukkig geeft deze de spijkerschrifttekens heel nauwkeurig weer. Merk onder meer op dat één enkele stylusafdruk aanvangt op het fragment van Philadelphia (OIMA I 52) en verdergaat op dat van Istanbul. Jammer genoeg geeft de handkopie geen correcte informatie over de beschadigde randen van het tablet, zodat de precieze grootte van het afgebroken gedeelte onzeker blijft.

⁹ D. Fisseler, F. Weichert, G. G. W. Müller, M. Cammarosano 2013: Towards an interactive and automated script feature Analysis of 3D scanned cuneiform tablets, in *Scientific Computing and Cultural Heritage* 2013, 1-10.

Afb. 4: Voorkant van TMH 10 13a

(compositie van twee geautomatiseerde lijntekeningen van PLD systeem en één hand kopie, met dank aan M. Krebernik, curator van de Hilprecht Sammlung en G. Frame en S. Tinney, curatoren van de Babylonian section van het University Museum)

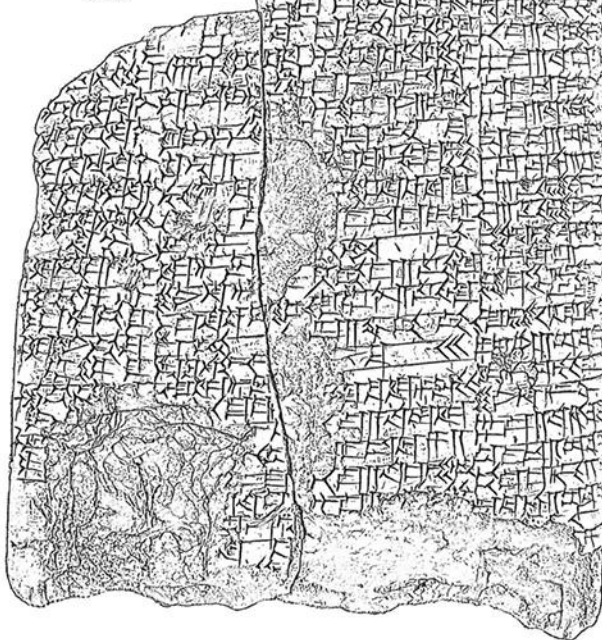
OIMA T 52
Philadelphia

ARN 20
Istanbul

HS 2352
Jena

Afb. 5: Achterkant van TMH 10 13a
(compositie van twee geautomatiseerde lijntekeningen van PLD systeem en hand kopie)

TMH 10 13a: De erfenisoorakonde van Ninlil-zimu, in het licht van de Babylonische erfdelingstradities

Ook inhoudelijk is dit gereconstrueerde tablet uniek. In deze oorkonde, waarvan ook een duplicaat bewaard is (TMH 10 13b, eveneens samengesteld uit fragmenten die zich vandaag in Jena en in Istanbul bevinden), worden de bezittingen van een zekere Ninlil-zimu verdeeld onder zijn vier zonen, Aba-kala, Imšiši, KA-Damu en Lu-diğira.

Beschrijving van het tablet

Het gereconstrueerde tablet (Afbeelding 4-5) is ongeveer 16 cm hoog, 9,6 cm breed en 4,2 cm dik, en is beschreven met een zeer klein schrift. Het omvat 7 kolommen — zijn duplicaat omvat 8 kolommen — met ongeveer 50 lijnen per kolom. Het eerste gedeelte van de oorkonde (regels i1-ii5') beschrijft het extra erfdeel dat Aba-kala als oudste zoon ontvangt, en de totale compensatie die hij daarvoor onder zijn broers moet verdelen. In een beschadigd stuk van het tablet worden enkele priesterfuncties besproken die Aba-kala blijkbaar al eerder van zijn vader ontvangen heeft, inclusief compensatie voor zijn broers en waarvoor al een oorkonde opgesteld is. Daarna (regels ii6'-iii6') volgt een beschrijving van alle eigendommen die samen het reguliere erfdeel van Aba-kala vormen. De volgende drie delen (Imšiši's deel: iii7'-iv7'', KA-Damu's deel: iv8''-v22' en Lu-diğira's deel: v23'-vii[]) beschrijven de onderdelen van de porties van de drie broers: eerst de bezittingen die ze krijgen als compensatie voor het extra deel van hun oudste broer, en dan hun reguliere erfdeel. De tekst wordt afgesloten met een eed, enkele slecht bewaarde clausules en de getuigenlijst. Elk van de hier beschreven onderdelen bestrijkt iets meer dan één kolom, maar geen enkel erfdeel is volledig bewaard.

Achtergrond van de erfdeling die in TMH 10 13 beschreven wordt

Ninlil-zimu moet het nodige aanzien genoten hebben in Nippur, aangezien hij het *gudu*₄ (of *pašišum*) priesterambt in de tempel van Ninlil bekleedde, het belangrijkste priesterambt in de tempel van de echtgenote van de stadsgod Ninurta, en dus de belangrijkste godin van Nippur.

Bij zijn overlijden werd dit ambt, samen met het ambt van *é-ku*₄ in de tempel van Nuska, onverdeeld doorgegeven aan zijn oudste zoon, Aba-kala.

Zoals gebruikelijk in Babylonië worden alle individuele eigendommen in vier stukken opgedeeld, wat kan resulteren in zeer kleine lapjes grond, en in afzonderlijke kamers in woonhuizen. Dientengevolge worden percelen na een erfdeling dikwijls herschikt via ruil- en koopcontracten.

Opvallend genoeg wordt — zoals hier boven reeds vermeld — de belangrijkste tempelfunctie van het familiebezit, het *gudu₄*-ambt van de godin Ninlil, niet opgesplitst. Op zijn beurt moet ook Aba-kala's oudste zoon, Enlil-masu, zijn jongere broers compenseren voor dit priesterambt, met als gevolg dat hij geen eigen landbouwgrond meer bezit¹¹. Kennelijk aarzelden men om een zo belangrijke religieuze functie op te splitsen in termijnen, een praktijk die in de loop van het tweede millennium aan belang wint, en die op het einde van het eerste millennium resulteert in priesterambten voor een fractie van een dag per jaar. In deze periode wordt de uitvoering van de meeste priesterambten volledig losgekoppeld van de aan het ambt verbonden inkomsten, iets wat voor het tweede millennium v.Chr niet met zekerheid gesteld kan worden. De erfoorkonde van Lu-diġira, de jongste broer van Aba-kala,¹² vermeldt 6 maanden van het *gudu₄*-ambt in de tempel van Ninlil, en vanaf die datum duiken fracties van de functie op in verschillende takken van de afstammelingen van Ninlil-zimu. Blijkbaar zagen Enlil-masu of zijn erfgenamen zich genoodzaakt het priesterambt op te splitsen omdat ze niet meer in staat waren hun mede-erfgenamen te compenseren. De fracties van deze functie worden echter binnen de familie gehouden.

Het archief van de afstammelingen van Ninlil-zimu

De erfoorkonde van Ninlil-zimu werd, samen met zijn duplicaat, bewaard in het archief van de afstammelingen van Ninlil-zimu, als eventueel bewijs in geval van mogelijke claims. Babylonische familiearchieven bevatten talrijke eigendomsbewijzen die om die reden door de eigenaars en hun nazaten bijgehouden worden, en op die manier soms het wedervaren van één enkel perceel of één enkele slaaf of prebende gedurende verschillende generaties reflecteren. Alle voorgaande eigendomsbewijzen moeten namelijk samen met het desbetreffende eigendom aan de nieuwe eigenaar gegeven worden.

Naast de drie erfdelingen uit de twee eerste generaties van de familie die reeds besproken werden, bevat het archief van de afstammelingen van

¹¹ Zoals neergeschreven in de erfoorkonde van Aba-kala, PBS 8/2 169, uit het 28^e regeringsjaar van koning Sumu-el van Larsa.

¹² TMH 10 14, geschreven in 9^e regeringsjaar van Warad-Sîn, 40 jaar na de erfdeling van Aba-kala.

Ninlil-zimu nog tien erfoorkondes die betrekking hebben tot de vier verschillende takken van de familie. Daarnaast bevat het ook twee dossiers met betrekking tot rechtszaken over de erfdelingen en de compensaties die de oudste zonen aan hun broers geven, en ook nog een aantal losse eigendomsaktes.

Eén van die gerechtelijke dossiers stamt uit de regering van Samsuiluna, en illustreert hoe de erfoorkonde van Ninlil-zimu ongeveer 150 jaar na zijn redactie geconsulteerd wordt om na te gaan aan wie een onbebouwd perceel dat gedurende vele generaties onverdeeld gebleven is, precies toebehoort. Blijkbaar wil één van de afstammelingen van Imšiši zijn stuk onbebouwde grond gebruiken, en stelt de rechtbank een onderzoek in naar de eigendomsverhoudingen zoals die meer dan honderd jaar eerder vastgelegd waren. Een klein ongedateerd tekstje (SAOC 44 4), waarschijnlijk een memootje ter voorbereiding van het volledige overzicht, stelt vast dat de 4 zonen van Ninlil-zimu elk een onbebouwd perceel van $1 \frac{2}{3}$ sar bezitten. Het volledige overzicht van het onderzoek (PBS 8/2 129, gedateerd in Samsuiluna's vijfde regeringsjaar) beschrijft hoe consultatie van de oude erfdelingen en koopcontracten de rechtbank geleerd heeft dat Imšiši in het totaal 20 sar onbebouwde grond bezit: $6 \frac{2}{3}$ sar heeft hij geërfd en $13 \frac{1}{3}$ sar heeft hij verworven via aankopen. Jammer genoeg zijn de passages waarin de percelen onbebouwde grond beschreven worden in TMH 10 13, de erfoorkonde van Ninlil-zimu, te beschadigd om de proef op de som te nemen. Maar in de erfdeling van Ninlil-zimu's oudste zoon, Aba-kala zijn de passages voor twee van de drie erfgenamen goed bewaard. Elk van Aba-kala's zonen ontvangt verschillende perceeltjes onbebouwde grond, die samen $2 \frac{1}{3}$ sar bestrijken, wat het totaal onbebouwd perceel in het bezit van Aba-kala op 7 sar brengt, dicht genoeg bij $6 \frac{2}{3}$ sar in de buurt om het gerechtelijk onderzoek van PBS 8/2 129 te bevestigen.

Blijkbaar zijn Imšiši's 20 sar (= 720 m²) onbebouwde percelen nooit verdeeld onder Imšiši's directe erfgenamen, want in het vijfde regeringsjaar van Samsuiluna wordt een erfoorkonde (TMH 10 19) opgesteld waarin deze grond tussen de nakomelingen van de vier zonen van Imšiši verdeeld wordt.

Bevindingen

Idealiter neemt een Assyrioloog een tablet ter hand, vertaalt het en trekt er historische, literaire of taalkundige conclusies uit. In de praktijk gaat de uitdaging veel verder. Het gaat dikwijls om fragmenten, er zijn beschadigde passages, er moet de wereld rondgereisd worden om alle tabletten en

fragmenten te kunnen consulteren en één tablet verhaalt maar een deel een complexe geschiedenis vastgelegd op een onbekend aantal tabletten. Moderne technieken kunnen dit werk verlichten of versnellen, maar als onderzoeker blijft het een queeste doorheen tijd en ruimte; gelukkig waarbij vaak aan het einde nieuwe inzichten opduiken.

Het verhaal en de reconstructie achter TMH 10 13a bundelt dit allemaal. Als onderzoeker wordt je plots de vlieg die zich toegang heeft weten te verschaffen tot het ontvangstzaaltje achter de statige façade van een notariaat. Veel persoonlijker dan de boedelopdeling tussen familieleden kan een inblik in een ver verleden niet worden. Deze tekst laat ons het spoor volgen van een gerechtelijk onderzoek om het eigendomsrecht van een perceel te bepalen. TMH 10 13a bevat een schat aan nieuwe informatie over erfenispraktijken en andere maatschappelijke aspecten uit het Nippur van het vroege tweede millennium v.Chr. Het dossier errond toont aan dat alhoewel erfenispraktijken vastgelegd zijn door sterke tradities, ad hoc beslissingen alsnog onderdelen van het familiebezit onverdeeld kunnen laten. Dit zowel omwille van religieuze factoren als of om praktische redenen. We lezen in deze droge documentaire teksten het alledaags handelen van de mensen, hun inventiviteit, hun drang naar machtsbehoud, hun pragmatisme. Hoe dieper we spitten in het Babylonische verleden, hoe meer we in een spiegel blijken te kijken.

DIEREN, MENSEN EN GODEN IN HET OUDE EGYPTE*

JACOBUS VAN DIJK

Zoals in iedere pre-industriële samenleving speelden dieren ook in het dagelijks leven van de Oude Egyptenaren een grote rol. In het populaire beeld van deze oude cultuur voeren vooral tempels, pyramiden en graven gevuld met gouden schatten de boventoon, maar dat is een ernstig vertekend beeld. Bij alle grootse bouwwerken en prachtige voorwerpen, schilderijen, reliëfs en beeldhouwwerken in Egypte zelf en in onze musea is het immers gemakkelijk uit het oog te verliezen dat al deze kunstzinnige pracht en praal het produkt is van een hele kleine bovenlaag, een elite van misschien niet meer dan 2 à 3% van de bevolking van het Nijldal. Het gros van de bevolking bestond uit boeren die zorgden voor de rijke oogsten die Egypte tot de graanschuur van het Nabije Oosten en later van het Romeinse Rijk maakten. Dieren waren in deze boerenmaatschappij alom tegenwoordig en de anonieme, ongeletterde boerenbevolking kwam ongetwijfeld op een veel directere manier met de natuur en de dierenwereld in aanraking dan de elite. Zij heeft echter nauwelijks materiële sporen nagelaten, en zo ontstaat de paradoxale situatie dat onze kennis van de omgang van de Egyptenaren met wilde en gedomesticeerde dieren toch voornamelijk berust op de voorstellingen en teksten in de graven van de elite.

Dat dieren in de Egyptische samenleving een grote rol speelden wordt meteen al duidelijk uit het feit dat ruwweg een kwart van de ongeveer 770 tekens waaruit het hiërogliefenschrift in de meeste perioden bestond dieren of delen van dieren voorstellen. Op de wanden van de graven van de elite wemelt het van de dieren, niet alleen als potentiële dodenoffers die de grafeigenaar ook na zijn dood moeten voeden, maar ook in voorstellingen van de veeveelt, vis- en vogelvangst en de jacht op grotere wilde dieren. Uit deze voorstellingen blijkt dat de Egyptenaren de dieren nauwkeurig observeerden en dat zij niet alleen veel oog hadden voor het kenmerkende uiterlijk van allerlei soorten, maar ook voor hun gedrag. Daarbij is het goed te bedenken dat al deze scènes een doel dienden, nl. het voortleven van de dode in de ideale wereld van het hiernamaals. Dat verklaart waarom veel dieren die wel degelijk in het oude Egypte voorkwamen

* Dit is de (enigszins bewerkte) tekst van een voordracht gehouden t.g.v. Dierendag 2013.

vrijwel nooit worden afgebeeld. Dat geldt vooral voor schadelijke dieren als muizen, ratten of mussen en andere kleine vogels die de graanoogst opeten, of gevaarlijke dieren zoals slangen en scorpioenen. Opvallend genoeg worden sommige dieren ook vrijwel steeds door een bijschrift geïdentificeerd, terwijl andere, zoals de regelmatig afgebeelde egel, nooit zo'n bijschrift hebben. De reden hiervoor blijft voor ons meestal onduidelijk. Hoe realistisch veel voorstellingen ook lijken, toch hebben sommige daarnaast of misschien wel vooral een symbolische betekenis waarvan de finesses ons waarschijnlijk ontsaan. In een bekende scène wordt de graf-eigenaar afgebeeld staande in een papyrusbootje met zijn vrouw en kinderen terwijl hij op vogels jaagt met een werpstok en vissen spietst. Op de voorplecht van het bootje staat soms een eend of een Nijlgans (afb. 1). Dat die daar tijdens de jacht de hele tijd rustig blijft zitten is niet waarschijnlijk en

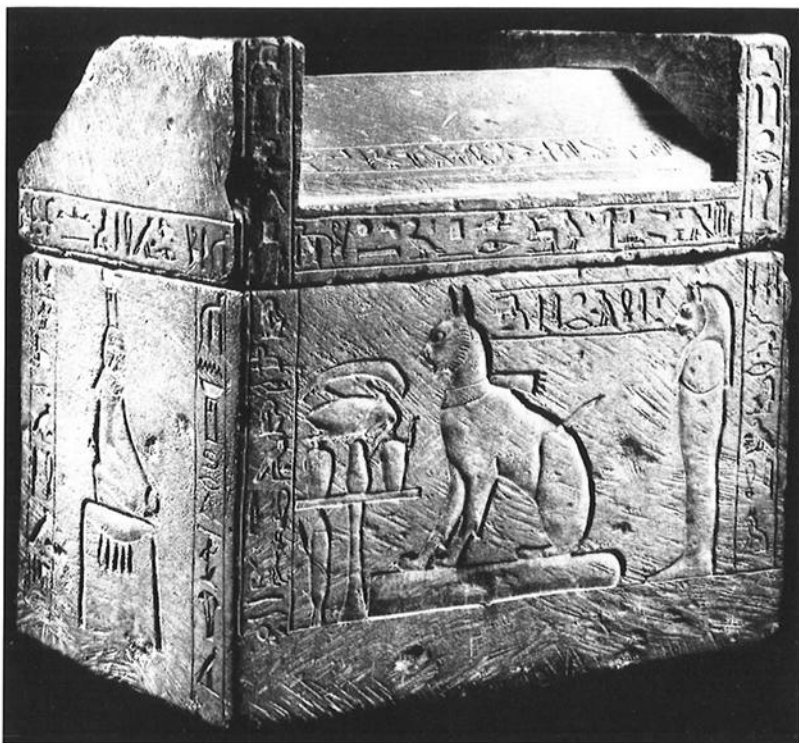
Afb. 1: *Nijlgans op de voorplecht van het bootje van de graf-eigenaar op vogeljacht.* British Museum EA 37977. Uit: R. Parkinson, *The Painted Tomb-chapel of Nebamun. Masterpieces of Ancient Egyptian Art in the British Museum.* Photography by Kevin Lovelock (London, British Museum Press, 2008), blz. 123, Pl. 129.

het ligt daarom voor de hand deze voorstelling niet ‘letterlijk’ te nemen. De hele scène is wel geïnterpreteerd als een symbolische weergave van de voortplanting van de dode in het hiernamaals. Het egyptische woord voor ‘met de werpstok jagen’ (*qema*) klinkt namelijk hetzelfde als het woord voor ‘scheppen’, en dat voor ‘schieten/spietsen’ (*setji*) als ‘bevuchten’. Eend en gans zijn hier dan vermoedelijk bedoeld als symbolen van (mannelijke) vruchtbaarheid, zoals we die ook uit andere bronnen kennen.

Dat dieren werden gehouden voor hun melk, hun eieren en hun vlees of als last- en ploegdieren is natuurlijk niets bijzonders. Dat er goed voor ze gezorgd werd blijkt onder andere uit een bewaard gebleven veterinaire papyrus. Naast echte gedomesticeerde dieren zoals koeien, geiten, schapen en (vrijwel nooit afgebeelde) varkens werden ook in het wild gevangen dieren gehouden, waarbij sommige eerst een tijdje werden vetgemest. Dat gebeurde niet alleen bij ganzen en kraanvogels, maar merkwaardig genoeg ook bij de gevlekte hyena, die we met bijeengebonden poten op zijn rug zien liggen terwijl hij met vlees wordt volgepropt (afb. 2). Of het beest uiteindelijk geslacht en grotendeels gegeten werd of misschien alleen met het oog op een bepaald orgaan werd vetgemest — *foi gras* van hyena? — is niet bekend. Het belangrijkste lastdier was de ezel, dat ook als rijdier

Afb. 2: *Het vetmesten van een hyena*. Graf van Kagemni in Saqqara. Foto auteur.

Afb. 3: In deze sarcofaag werd de poes van kroonprins Thoetmosis begraven. Egyptisch Museum, Cairo JE 30172. Uit: D. Wildung & G. Grimm, *Goden en farao's* (Mainz, 1978), No. 28 (foto D. Johannes).

werd gebruikt. Het paard werd pas in de 17e eeuw v. Chr. in Egypte ingevoerd en was in de eerste plaats bestemd voor militair gebruik, om de strijdswagen te trekken op het slagveld en om ijlboten zo snel mogelijk naar hun bestemming te brengen. Ruiters te paard worden maar zelden afgebeeld.

De Egyptenaren waren dol op gezelschapsdieren, zozeer zelfs dat ze geliefde huisdieren soms na hun dood in hun eigen graf lieten bijzetten (afb. 3). Honden werden natuurlijk ook ingezet voor de jacht; ze worden meestal samen met hun mannelijke bazen afgebeeld, vaak met hun naam erbij; een kleine tachtig hondennamen zijn uit de bronnen bekend. Ook katten waren zeer geliefd. Vaak zien we ze onder de stoel van hun baas of bazin zitten, en soms hebben die nog een jong poesje op schoot. Ook verschillende soorten apen werden als huisdier gehouden, een lievelingsonderwerp van de Egyptische kunstenaars, die de aapjes onder de stoel van hun eigenaar allerlei apenstreken laten uithalen, ook al zitten ze vaak aan de

(a)

(b)

Afb. 4: *Aapjes onder de stoel van hun eigenaars*: (a) Graf van Raia, Saqqara; (b) Graf van Iniuiia, Saqqara. Foto's auteur.

stoelpoot vastgebonden (afb. 4a-b). Soms zien we onder de stoel ook een eend en een enkele keer een jonge gazelle. Maar ook bij deze voorstellingen kan al dan niet religieuze symboliek een rol spelen. Onder de stoelen van koning Amenhotep III en koningin Teje zijn een poes en een eend afgebeeld (en een rondspringende aap), waarbij de poes haar poot liefdevol om de hals van de eend heeft gelegd (afb. 5). Dat is ongetwijfeld bedoeld als een toespeling op het huwelijk van het godenpaar Amon en Moet die als gans en als poes kunnen worden afgebeeld (afb. 6), en dus op de verbintenis van koning en koningin. Het huwelijk van Amon en Moet kwam tot stand nadat het aanstaande paar eerst ruzie had gemaakt en de godin in de gedaante van een woedende leeuw naar Nubië was vertrokken. De god Thoth had daarop de gedaante van een aap aangenomen en had haar terug naar Egypte weten te halen door haar met zang en dans en het vertellen van verhalen weer in een goed humeur te brengen en haar zo van een woeste leeuw in een liefvallige poes te veranderen. De rondspringende aap verwijst ongetwijfeld naar deze episode. Ook bij niet-koninklijke personen zou de aap onder de stoel van de echtgenote wel eens op deze mythe

Afb. 5: *Eend en kat in innige omhelzing*. Graf van Aänen, Luxor. Uit: Z. Hawass, *The Lost Tombs of Thebes: Life in Paradise* (London, Thames & Hudson, 2009), blz. 118 (Foto: Sandro Vannini)

Afb. 6: “*De volmaakte gans van Amon*” en “*de kat van de Meesteres des Hemels*” (d.w.z. de godin Moet). Egyptisch Museum, Cairo, JE 27820. Uit: P. Vernus, *The Gods of Ancient Egypt* (London/New York, Tauris Parke Books, 1998), blz. 171 (links) (Foto: Erich Lessing).

kunnen duiden, immers zo’n aapje kan ervoor zorgen dat zij — om de wijze Anchsjesjonky te parafaseren — een poes is voor haar man zodat hij naar myrrhe geurt, in plaats van een leeuwin die hem het leven zuur maakt.

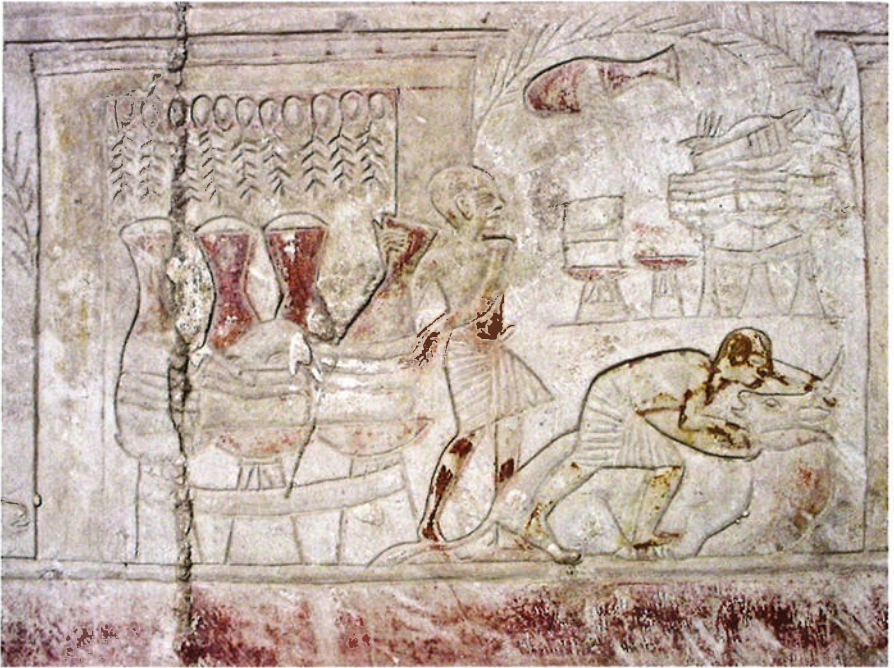
Daarmee betreden wij het terrein van de Egyptische religie, waarin dieren een belangrijke rol spelen. Mens en dier waren beide door de god geschapen. Zo vormt de god Chnoem niet alleen de mens op zijn pottenbakkerswiel, maar ook de dieren, die hij leven inblaast met de adem van zijn mond. “Mensen, grote en kleine dieren, vogels en vissen, slangen en schorpioenen, zij allen zijn het werk van zijn handen”, zoals een tekst in de tempel van Esna het uitdrukt. De scheppergod heeft niet alleen alle levende wezens gemaakt, maar hij zorgt ook voor het levensonderhoud van zelfs de allerkleinste dieren, zoals muggen, vlooien en wormen. Net als de mensen uiten de dieren hun dankbaarheid jegens de scheppergod: viervoeters huppelen, vogels klapperen met hun vleugels en vissen springen op uit het water.

De Egyptenaren zelf werden het “vee van de god” genoemd. Het wekt dan ook geen verbazing dat in het Dodenboek de opsomming van zonden

die de dode niet bedreven zegt te hebben “ik heb de melk niet uit de mond van de zuigeling weggehouden” meteen wordt gevolgd door “ik heb het kleinvee niet van zijn weiden verdreven”. Als in een bekende vertelling over een tovenaar Djedi beweerd wordt dat die een afgehakt hoofd weer vast kan maken zonder gevolgen voor het slachtoffer en koning Cheops een gevangene uit de gevangenis wil laten halen zodat Djedi daarmee een demonstratie van zijn kunnen kan geven, komt dat de koning op een reprimande van de tovenaar te staan: “Niet met een mens, o Koning, mijn heer! Het is immers niet geoorloofd zoiets met het edele vee te doen!” Vervolgens vertoont de tovenaar zijn kunsten met twee ganzen en een stier, gangbare offerdieren, waarmee het inderdaad goed afloopt. Het doden van offerdieren werd overigens gezien als iets dat nu eenmaal noodzakelijk was en dat als het ware met de instemming van de slachtoffers gebeurde; in de offerliturgie voor de gestorven farao zegt deze: “Er is geen beschuldiging tegen mij door een gans, er is geen beschuldiging tegen mij door een stier”. Waren de mensen dus het vee van de goden, de goddelijke koning was de goede herder — daarom was het voorstel van koning Cheops, die in de latere traditie een slechte reputatie had, ook zo schandelijk.

Wilde dieren in de woestijn kunnen symbool staan voor de chaotische machten die de bij de schepping geordende wereld omringen en bedreigen. Het is de taak van de koning deze bedreiging van de scheppingsorde te bestrijden en daarom jaagt hij op wilde stieren, antilopen, leeuwen enzovoort, zoals hij ook de menselijke vijanden die Egypte bedreigen door het voeren van oorlogen dient te verslaan. Ook offerdieren kunnen in religieuze zin worden geduid als vijanden van de god die ritueel ter dood worden gebracht, met name in de tempelcultus. Bekende voorbeelden zijn de oryx-antiloop en het nijlpaard, beide vaak geassocieerd met de chaotische wereld buiten de schepping en vooral in de laatste eeuwen van de Egyptische beschaving met de dan steeds meer tot een soort ‘dijvel’ geworden god Seth. Maar ook het offerdier bij uitstek, de stier, kan als symbool voor de vijand worden gezien, bijvoorbeeld in het begrafenisritueel, waarin rode kruiken met water worden stukgesmeten en tegelijk een offerstier wordt gekeeld (afb. 7) “opdat de vijand hem (de gestorvene) zal vrezēn”.

Dieren kunnen echter ook goden belichamen, bijvoorbeeld de Apis, de heilige stier van de god Ptah, of de goddelijke valk van de god Horus. Zo’n dier werd in de tempel van de god vereerd als diens levende, zich steeds vernieuwende cultusbeeld (door de Egyptenaren als *wehemoe* ‘de zich herhalende’ aangeduid). Het werd namelijk op grond van nauwkeurig omschreven uiterlijke kenmerken geselecteerd en als zo’n heilig dier stierf

Afb. 7: *Het stuksmijden van rode kruiken en het doden van een offerstier als symbolische vernietiging van de vijand. Graf van Horemheb, Saqqara. Foto auteur.*

werd het gemummificeerd en in een speciale graftombe bijgezet, en werd zijn plaats ingenomen door een nieuwe ‘herhaling’ van de god. De associatie van een bepaald dier met een god kan ook leiden tot de typisch Egyptische mengvorm waarin veel goden worden afgebeeld, nl. een menselijk lichaam met een dierenkop; bij kleine dieren, zoals de mestkever, vervangt soms het hele dier het menselijke hoofd. Uit dit laatste voorbeeld blijkt al dat deze voorstellingen niet letterlijk moeten worden genomen: het zijn symbolische weergaven, bedoeld om de goden van elkaar en van mensen te kunnen onderscheiden. Het zijn een soort hiërogliefen waaruit men naam en identiteit van een god of godin kan afleiden. Dit blijkt ook uit afbeeldingen van wel geheel als mens weergegeven goden; die dragen vaak de belangrijkste hiëroglief waarmee in het schrift hun naam wordt geschreven als onderscheidend symbool op hun hoofd. De omgekeerde vorm, een dier met mensenkop, komt ook voor: de ziel van de dode wordt voorgesteld als een vogel met diens hoofd, en de goddelijke koning kan worden afgebeeld als een sfinx, d.w.z. een leeuw met het hoofd van de koning.

De associatie van een dier met een godheid kan ook leiden tot een taboe op het doden en eten van zo'n dier. In Esna en in Saïis, twee steden waarin de godin Neith werd vereerd, was het verboden de aan haar gewijde Nijlbaars te eten. Plutarchus vertelt dat er ongeregeldheden uitbraken tussen de steden Cynopolis en Oxyrhynchus nadat de inwoners van Cynopolis de heilige vis van Oxyrhynchus hadden gegeten, waarna die van Oxyrhynchus

Afb. 8: *Ibismummies*. (a) Een van de ruimten in de ibis-catacomben in Saqqara, volgestouwd met kruiken met gemummificeerde ibissen. Uit: J. Taylor, *Death and the Afterlife in Ancient Egypt* (London, British Museum Press, 2001), blz. 259, fig. 194 (Foto Paul Nicholson, © Egypt Exploration Society, London). (b) Kruik met ibismummie, uit Saqqara; Leiden RMO F 1956/10.4. Uit: M.J. Raven en W.K. Taconis, *Egyptian Mummies. Radiological Atlas of the Collections in the National Museum of Antiquities in Leiden* (Turnhout 2005), blz. 291, fig. 106.1. (c) Ibismummie, misschien uit Hermopolis; Louvre. Uit: Philippe Germond, *An Egyptian Bestiary. Animals in Life and Religion in the Land of the Pharaohs* (London, Thames and Hudson, 2001), blz. 186, fig. 241.

uit wraak een bij de bureu sacrale hond hadden geofferd. Het taboe op het doden van zo'n heilig dier, dat misschien ook door economische motieven was ingegeven — het gold kennelijk vooral voor mensen van buiten de eigen provincie of stad — verhinderde de Egyptenaren niet heilige dieren op soms massale schaal te doden en na mummificatie te verkopen. Vooral in het laatste millennium voor Christus ontaardt de dierencultus in een ware industrie. Pelgrims die naar de tempels en andere bedevaartsplaatsen togen konden daar niet alleen een bronzen beeldje of een andere afbeelding van de god kopen om die als votiefgave aan de god te schenken, maar ook een gemummificeerd exemplaar van het heilige dier van de god (afb. 8a-c). Die mummies werden vervolgens bij duizenden bijgezet in uitgestrekte catacomben. Deze praktijk betrof voornamelijk kleinere dieren, zoals valken, ibissen en andere vogels, maar ook katten, bavianen en jakhalzen. Dat op die manier tienduizenden dieren aan een vroegtijdig einde kwamen lijkt voor ons een barbaarse praktijk, maar we moeten niet vergeten dat de Egyptenaren deze dieren door ze te mummificeren lieten overgaan naar een nieuw leven in de ideale wereld van het hiernamaals, waar ze als goddelijke wezens voortleefden in het gezelschap van goden en mensen.

Verder lezen

Er bestaat zeer veel literatuur over het onderwerp, zowel specialistische als meer algemene. De beste inleiding is die van Patrick F. Houlihan, *The Animal World of the Pharaohs* (London, Thames and Hudson, 1996), dat ook een uitgebreide literatuuropgave bevat. Een ander, rijk geïllustreerd boek is Philippe Germond, *An Egyptian Bestiary. Animals in Life and Religion in the Land of the Pharaohs* (London, Thames and Hudson, 2001; oorspronkelijk in het Frans). De belangrijke studie van Linda Evans, *Animal Behaviour in Egyptian Art: Representations of the Natural World in Memphite Tomb Scenes* (Oxford, Aris and Phillips, 2010) benadert Egyptische diervoorstellingen vanuit ethologisch perspectief. Over dierenmummies: Edward Bleiberg, Yekaterina Barbash, Lisa Bruno, *Soulful Creatures: Animal Mummies in Ancient Egypt* (London, Giles/Brooklyn Museum, 2013); over dieren in de Egyptische religie: Martin Fitzenreiter, *Tierkulte im pharaonischen Ägypten* (München, Wilhelm Fink, 2013).

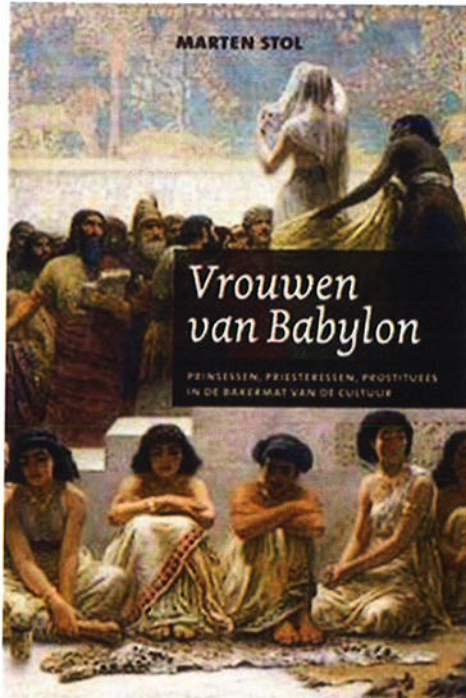
De Nederlandse Egyptoloog en godsdiensthistoricus Herman te Velde heeft verscheidene zeer lezenswaardige artikelen over dieren in het Oude Egypte geschreven; vele daarvan kunnen worden gedownload van www.jacobusvandijk.nl/BiblHtV.html (zie nrs. 8, 9, 22, 27, 44, 50, 65 en 68).

In het Oriental Institute Museum van de universiteit van Chicago was in 2012/13 de tentoonstelling 'Between Heaven and Earth: Birds in Ancient Egypt' te zien. Het gelijknamige, prachtig geïllustreerde boek bij deze tentoonstelling is gratis te downloaden van de website van het Oriental Institute: <http://oi.uchicago.edu/research/pubs/catalog/oimp/oimp35.html>.

EEN BABYLONISCHE FEMINATHEEK

RECENSIE VAN 'VROUWEN VAN BABYLON' VAN MARTEN STOL

GEERT DE BREUCKER

In zijn 'Fenomenale Feminatheek' verzamelde de Vlaamse schrijver Louis Paul Boon jarenlang afbeeldingen van schaars geklede vrouwen, haast een levenswerk. Maar wat kan je doen, als je een gerespecteerd hoogleraar bent en je je op gepaste wijze aan de vrouwen wil wijden? Dan schrijf je een lijvig boek over hen. Dit moet Marten Stol, professor emeritus assyriologie aan de VU Amsterdam, gedacht hebben, toen hij zijn 'Vrouwen van Babylon' samenstelde.

In 'Vrouwen van Babylon' laat Stol niet alleen 'prinsessen, priesteressen en prostituees in de bakermat van de cultuur' — zoals de prachtig prikkelende

ondertitel van zijn boek luidt — de revue passeren. Ook slavinnen, heksen, waarzegsters en weduwen komen langs. In een dertigtal hoofdstukken behandelt de auteur onderwerpen als huwelijk en gezin, overspel en echtscheiding, vrouwenberoepen en prostitutie, misdaden tegen vrouwen, paleis en godsdienst. Deze onderwerpen belicht de eminente assyrioloog aan de hand van geschreven bronnen. Hij doorloopt hiervoor de hele Mesopotamische geschiedenis: van de Ur III-tijd (ca. 2100-2000 v.C.) tot de Nieuwbabylonische periode. Eigenlijk dekt de titel ‘Vrouwen van Babylon’ niet de volledige lading: Stol heeft ook oog voor vrouwen uit Assyrië en de andere gebieden waar spijkerschrift werd gebruikt, namelijk Syrië (met de steden Mari, Emar, Nuzi en Ugarit) en, in mindere mate, de Hittieten in Anatolië. Bovendien haalt Stol regelmatig parallele passages uit het Oude Testament aan. Zo komen we Tamar, die verkleed als straatmadelief haar schoonvader ‘bedient’ — een verhaal uit Genesis — op verschillende plaatsen in het boek tegen.

Als een echte vrouwenjager verzamelt Stol volgens thema de meest uiteenlopende teksten waarin zijn dames optreden: mythen, contracten, wetboeken, brieven, spreekwoorden. Geen enkele relevante tekst lijkt aan zijn aandacht ontsnapt te zijn en wordt in het verhaal meegenomen. Het maakt het boek tot een ware schatkamer. Af en toe verwijst Stol ook naar archeologische vondsten, zoals gebruiksvoorwerpen en reliëfs, die de teksten letterlijk en figuurlijk illustreren. De kritische lezer die professoren niet zomaar wil geloven, kan aan de hand van de noten op het einde van het boek alles zelf napluizen.

Stol lardeert zijn verhaal met talrijke tekstcitaten. Hierdoor komen zijn spijkerschriftvrouwen tot leven. Zo lezen we over de besognes van een vrouw van wie de echtgenoot voor zaken in het buitenland is, over jaloezie tussen over elkaar roddelende harem vrouwen. Nonnen klagen bij hun familie, voor wie ze bidden, dat ze honger lijden en voor hun gebeden beter willen worden beloond. Als een beschroomde gentleman leidt Stol de lezer langs niets verhullende, soms scabreuze passages. In het hoofdstuk over overspel noteert hij bijvoorbeeld dat het woord voor de buitenhuwelijkse bijslaap in het Assyrische wetboek ‘nâku’ is. “Het erop lijkende Nederlandse werkwoord klinkt even plat en wil me niet uit de pen vloeien”, voegt Stol quasi-preuts toe. Zijn stijl doorheen het hele boek is vlot en onderhoudend, bijwijlen ironisch en met een kwinkslag. Maar Stol blijft een spijkerschriftgeleerde: hij heeft aandacht voor Sumerische en Akkadische terminologie. Dit is wel handig, als je op straat een Babylonische vrouw tegenkomt en wil weten of ze een hoer dan wel een maagd is.

Stol streeft ernaar een zo volledig mogelijk beeld van de vrouw te geven. Door de aard van de geschreven bronnen, die — zoals gewoonlijk — vooral over de hogere klassen spreken, komt ‘moeder de vrouw’, de hardwerkende

huissloof echter nauwelijks aan bod. Bovendien kunnen die overleverde teksten ook een vertekend beeld geven. Zo wordt aangenomen dat huwelijks-overeenkomsten over het algemeen mondeling werden geregeld. Wanneer die regelingen dan toch op schrift werden vastgelegd, ging het om bijzondere situaties. En zo kunnen uitzonderingen voor moderne onderzoekers de regel worden.

Laat ik bij wijze van voorbeeld inzoomen op twee onderwerpen uit deze grote snoepdoos van Stol. Aangezien seks verkoopt, eerst wat over prostitutie. Het oudste beroep ter wereld werd ook toen al in de haven, op straat en in de kroeg uitgeoefend. In sommige tijden werd die ‘hoererij’ zelfs door de staat georganiseerd en bekostigd. De sociale positie van een prostituee was soms heel behoorlijk. Op terracotta’s, die voor puriteinen platte pornografie zijn, wordt afgebeeld wat er zich in zo’n café zoal afspeelde. Laveloze orgieën. Mogelijk werd in Susa in Iran een bordeel opgegraven. ‘De vondst prikkelt de fantasie van de moderne kamergeleerden’, merkt Stol droogjes op.

Wat ook tot de verbeelding van de westerling spreekt, zijn harems. Koningen hadden, zoals hun opvolgers uit ‘1001 Nachten’, de beschikking over een harem. In Mari verbleef die in een afgezonderd deel van het paleis. Minder gefortuneerde mannen hadden twee of drie vrouwen. De gemiddelde huwelijksleeftijd voor een meisje was overigens tussen 14 en 20 jaar, voor een man tussen 24 en 32. Meestal was het zo dat een tweede vrouw pas na kinderloosheid van de eerste werd genomen. Kinderen als oudedagsvoorziening. Zo kon ook een slavin als ‘draagmoeder’ dienst doen. Of een kinderloos echtpaar koos ervoor om een kind te adopteren of te kopen. Daarbij kennen we het geval van een dame uit Oudbabylonisch Nippur die een meisje van haar ouders kocht en haar eerst als prostituee aan het werk zette. Draagmoeders, vrouwenhandel, op bepaalde punten ogen die Babyloniërs heel modern...

Feministen kunnen uit het boek weinig inspiratie halen. In zijn eind-beschouwingen stelt Stol vast dat vrouwen over het algemeen heel wat slechter af waren dan mannen. “Wie sluit dit boek niet met een zucht?”, vraagt Stol zich in zijn laatste zin af. Geëngageerde lezers zullen misschien met de schrijver meezuchten, maar ze zijn wel heel wat wijzer geworden over dat bijzondere wezen dat ‘vrouw’ heet. En wie na het sluiten van Stols boek helemaal weg is van Babylonische vrouwen, kan in het hoofdstukje ‘Verder lezen’ bijkomend leesvoer vinden.

Marten STOL, *Vrouwen van Babylon. Prinsessen, priesteressen, prostituees in de bakermat van de cultuur*, Uitgeverij Kok te Utrecht, 2012, 496 pagina’s, ISBN 978-90-435-0150-7

CURIEUZE GERECHTEN

M. HEERMA VAN VOSS

Onder de vele spreuken, die in het Egyptische corpus van de *Coffin Texts* gekopieerd zijn, was er één destijds blijkbaar favoriet. Spr. 335(a-b), de voorloper van Dodenboek 17(a-c), is in meer dan dertig exemplaren, aan gestorvenen meegegeven, aangetroffen. 335b eindigt met een kryptische passage (CT IV). De eigenaar zegt: “Ik ben iemand, (die rein voorbijgaat in Mesket en) aan wie een avondmaal van faience gegeven wordt in Tsjenent (een heiligdom in Memphis)”. Faience staat in de Egyptologie voor een mengsel van zand (kwarts) en een enkel ander ingrediënt, door de vormgever gebrand en geglaazuurd. De in *Phoenix* 58 (2012), 85 ten tonele gevoerde Nespaheran illustreert het fraaie effect van deze glazuur. Maar wat te denken van een uit faience bestaande maaltijd? De egyptenaren hadden blijkbaar eveneens behoefte aan een toelichting. Eén handschrift voegt een glosse toe, 325c: “Wat betreft de faience, dat is het door het *hiw*-dier gebroken oog”. Ook van elders is zoals hier een aanslag door een vijand op een oog, vooral orgaan van een hemelgod, bekend, en wel met hetzelfde breek-effect. “Ik ben degene, die het wedzjat-oog terugbracht en die het wegnam van degene die het brak”, zegt de dode (CT VII). En Ramses IV verklaart: “O Horus, ik heb ten behoeve van Uw oog gespuwd, nadat het meegenomen werd door degene, die het brak” (KRI). In beide gevallen concentreert men zich op restitutie en genezing van het oog; Ramses IV bewerkstelligt het herstel door bespuwing. Maar daarvan is in onze grondtekst, die op eigen consumptie doelt, geen sprake. De konklusie is onvermijdelijk, dat de glosseschrijver ongelijk heeft.

Er moet een andere toelichting zijn en ik zoek die in de etymologie van ‘faience’, *tsjehent*. Daarin betekent het grondwoord *tsjehen* “glinsteren”. Het treedt op als karakteristiek van zon, hemel, oog van Horus (wetzjat) en diverse godheden (*Wb.*, Grapow). Er is kennelijk een nauwe band met vitaliteit, met leven. Dr S. Winterhalter (Wh) en anderen hebben aangetoond, dat de toepassing van blauwe faience in een grafinventaris een rituele functie had. Hij moest de eigenaar nieuw leven bezorgen. In ons geval: de aanwezigheid van een maaltijd uitgevoerd in faience verzekerde het voortbestaan van de dode.

Elders in de Coffin Texts wordt tegen de gestorvene gezegd: “Waarvan leef je?”. Het antwoord luidt niet bij voorbeeld: “Van brood en bier”.

Fig. 1: Schaal met voedselmodellen van faïence: erwten, komkommers, vijgen en druiven, laat Midde-nriek (Louvre E14188). Uit: Florence Dunn Friedman (ed.), *Gifts of the Nile: Ancient Egyptian Faïence*, 151.

Fig. 2: Miniaturbekerje met voedsel van faïence, Romeinse periode. Uit: Carol A.R. Andrews en Jacobus van Dijk (ed.), *Objects for Eternity. Egyptian Antiquities from the W. Arnold Meijer Collection*, 241 (nr. 3.54).

De replek is: “Ik leef van lapislazuli en ik leef van kornalijn” (*CT VI*). De eerste, blauwe, van de genoemde halfedelstenen heeft een positieve symbolische betekenis (Grapow), de tweede, rode, een negatieve. De goede uitwerking van de lazursteen maakt men zich blijkbaar door contact of nabijheid eigen en men gedijt. Het kwaad van kornalijn moet vernietigd worden; denkt de auteur aan afvoer na (vermeend) consumeren?

De *Coffin Texts* noemen de spijsvertering niet met name. Het jongere *Dodenboek* gaat een stap verder, maar in een andere kontekst. *Db.* 80 verzekert de dode in één adem: “Maät is in mijn buik, turkoois en faience van hun maandfeesten”. Bij deze periodiek genoten ‘spijsen’ domineert het eten van Maät. Maät is identiek met orde, waarheid en harmonie. De grondslag van de kosmos en de garantie voor zijn voortbestaan. Het begrip wordt ook gepersonifiëerd als godin. De god Amon-Ra, hoofd van het pantheon, dagelijks aanwezig als tempelbeeld, krijgt een figuurtje van Maät bij zijn ontbijt aangereikt. Het opeten daarvan is essentieel voor zijn leven en welzijn. De gestorven mens claimt eveneens dit gerecht, waarschijnlijk gemaakt van deeg. Secundair treffen wij turkoois, halfedelsteen met positief imago (Barta), en faience aan op het feest van de tweede dag in de maand. Dan wordt de terugkeer van de wassende maan (leven) na de verduistering (dood) gevierd. Langs welke weg de dode de heilzame werking van de beide mineralen op zo’n passende datum ondergaat (door aanraking?) wordt niet toegelicht. Voor de Egyptenaar staat echter vast, dat ook deze curieuze ‘gerechten’ hem een florissante toekomst in het vooruitzicht stellen.

Literatuur

- Andrews, C.A.R., Van Dijk, J. (ed.), *Objects for Eternity. Egyptian Antiquities from the W. Arnold Meijer Collection* (Mainz am Rhein 2006), 241 (nr. 3.54).
- Barta, W., “Materialmagie und -symbolik”, in *Lexikon der Ägyptologie* III/8 (Wiesbaden 1980), 1233–1237.
- CT IV: De Buck, A.: *The Egyptian Coffin Texts* IV (Chicago 1951), 324c–325a.
- CT VI: idem, VI (1956), 250o–q.
- CT VII: idem, VII (1961), 378c.
- Db.* 80: Lüscher, B., *Die Verwandlungssprüche* (Basel 2006), 226–227a–b.
- Grapow, H., *Die bildlichen Ausdrücke des Aegyptischen* (Leipzig 1924), 53–57.
- KRI: Kitchen, K.A., *Ramesside Inscriptions* VI/1 (Oxford 1969), 24: 2.
- Patch, D.C., in: F.D. Friedman (ed.), *Gifts of the Nile. Ancient Egyptian Faience* (New York 1998), 151 en 239 (nr. 149).
- Wb*: Erman, A., Grapow, H., *Wörterbuch der aegyptischen Sprache* V (Leipzig 1931), 392–394.
- Wh*: Winterhalter, S., in: Wiese, A., Brodbeck, A. (hrsg.), *Tutanchemun. Das goldene Jenseits* (Basel 2004), 154.

Over mineralen algemeen:

Aufrère, S., *L’univers minéral dans la pensée égyptienne* I–II (Le Caire 1991).

Publicaties van „Ex Oriente Lux”, te bestellen bij het genootschap of in de boekhandel. Prijzen zijn exclusief portokosten.

„Mededelingen en Verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap
Ex Oriente Lux”

25. H. WILLEMS, *Chests of Life. A Study of the Typology and Conceptual Development of Middle Kingdom Standard Class Coffins* (1988; 249 p., 30 ill.) €31,75 (leden €20,50)
De Egyptische lijkst was meer dan een laatste rustplaats. Hij bevatte een uitvoerige decoratie, bestaande uit pictoriale en tekstuele elementen. Deze vormden de magische instrumenten, waarmee de dode in het hiernamaals kon overleven. In deze studie wordt een overzicht gegeven van de typologische ontwikkeling van lijkstten uit het Middenrijk. Aan de hand hiervan wordt een poging gedaan, de evolutie van het achterliggende religieuze gedachtegoed te schetsen. E.e.a. resulteert onder meer in een nieuwe reconstructie van het begrafenisritueel.
27. B.H. STRICKER, *De hemelvaart des konings* (1990; 54 p., 20 ill.) €11,50 (leden €6,75)
Een studie over de hemelvaart van de koning, voornamelijk in het Oude Egypte. Behandeld worden aspecten als de grafkamer van Cheops, getallensymboliek, de vier winden en de vier Horus-kinderen, die geassocieerd zijn met dit thema; de hemelvaart van de ziel in het Corpus Hermeticum, de symboliek rond de werelds, en de rol van de piramide in de hemelvaart. Apart en korter worden de opvattingen bij de Grieken, Joden, Perzen en Indiërs besproken.
28. S. DENNING-BOLLE, *Wisdom in Akkadian Literature. Expression, instruction, dialogue* (1992; 214 p.) €29,50 (leden €20,50)
Een studie naar aard, inhoud en vorm van de Babylonische wijsheid en wijsheidsteksten, welke zich toespitst op de dialoog als literaire vorm voor het mondeling en schriftelijk onder woorden brengen, overdragen en reflecteren van wijsheid. Het boek bevat een inleiding, een bibliografie en biedt talrijke vertalingen van Mesopotamische wijsheidsteksten.
29. M.J. RAVEN, *De Schilderskaravaan van 1868* (1992; 212 p., 38 ill.) €29,50 (leden €20,50)
Dit boek biedt de vertaling van een Frans dagboek van de Utrechtse schilder Willem de Famars Testas (1834-1896), een vertegenwoordiger van de internationale kunststroming van het Oriëntalisme. Hij maakte in 1868 met enkele collega's een reis van Egypte via Palestina en Syrië naar Byzantium. De uitgave bevat tekeningen en schilderijen van de Famars Testas en zijn collega's, waarvan vele tot dusverre niet gepubliceerd waren.
30. J.F. BORGHOUTS, *Egyptisch. Een inleiding in taal en schrift van het Midden rijk*. I, Grammatica; II, Tekenlijsten, Oefeningen en Bloemlezing (1993; ix+370+319 p., vele illustraties) €32,00 (leden €20,50)
In dit praktische handboek wordt de lezer ingeleid in schrift, taal en literatuur van de periode van het Middenrijk (ca. 2140-1650 v. Chr.). Het boek is bedoeld voor iedereen die zich door zelfstudie kennis wil verwerven van het hierogliefenschrift en het klassieke Egyptisch als taal, om in staat te zijn authentieke teksten te lezen. Deel I is een beknopte grammatica, met onder meer woordenlijsten en andere indexen voor naslag. Deel II is een hulpboek; het bevat overzichten van hierogliefische tekens, een leergang door de grammatica van 33 secties, voorzien van oefeningen, en aan het einde een beknopte bloemlezing met aantekeningen. Daarin vindt men een selectie van representatieve teksten over allerlei onderwerpen die in de literatuur, geschiedenis, maatschappij en godsdienst van die dagen een rol speelden.
31. JAN WILLEM DRIJVERS, JAN DE HOND, HELEEN SANCISI-WEERDENBURG (eds.), „Ik hadde de nieuwsgierigheid”. *De reizen door het Nabije Oosten van Cornelis de Bruijn (ca. 1652-1727)* (1997, 201 p., 54 ill.) €22,50 (leden €14,75)
In deze bundel met 12 artikelen worden De Bruijn's reizen door het Nabije Oosten behandeld. In afzonderlijke artikelen wordt ingegaan op zijn bezoeken aan Turkije, Egypte, Palestina, Persepolis en zijn geplande, maar nooit gerealiseerde bezoek aan Palmyra. Voorts wordt een biografie gegeven van De Bruijn, wordt ingegaan op de verschillende Nederlandse, Franse en Engelse edities van zijn reisverslagen, en zijn een drietal artikelen opgenomen over het 'Nachleben' van het werk van De Bruijn. In de verschillende artikelen wordt aandacht gegeven aan zijn werkwijze ter plekke alsook bij de vervaardiging van de reisverslagen; ook zijn bronnen en de wijze waarop hij deze heeft gebruikt komen aan de orde. De tekst is voorzien van een groot aantal citaten uit De Bruijn's reisverslagen. Een appendix biedt een chronologisch overzicht van zijn reizen. Rijk geïllustreerd met foto's en originele tekeningen van De Bruijn.

33. R.J. DEMARÉE en K.R. VEENHOF (eds.), *Zij Schreven Geschiedenis Historische Documenten uit het Oude Nabije Oosten*. (X + 480 p., 30 illustraties en 8 kaarten) €27,00 (leden €20,00)

43 bijdragen gewijd aan historisch gezien belangrijke tekst(groep)en, uit de schriftelijke nalatenschap van het gehele Oude Nabije Oosten, uit de periode tussen 2500 en 100 v. Chr. Geannoteerde vertalingen van officiële inscripties, brieven, oorkonden, autobiografieën, epen, legenden, historiografische teksten, astronomische dagboeken en profetische teksten. Alle vertalingen gaan vergezeld van een inhoudelijk commentaar en een literaturopgave.

34. J.H. INSINGER, *In het Land der Nijlcataracten*; *Bewerking en toelichting*: Dr. Maarten J. Raven (VIII + 195 p., 53 ill., 2 kaarten en registers) €32,00 (leden €24,50)

Jan Herman Insinger (1854-1918) woonde en werkte bijna veertig jaar in Egypte. Relatief onbekend gebleven, verdient hij toch grotere bekendheid. Als fervent reiziger, fotograaf en kunsthandelaar kende hij Egypte als geen ander. Eén van zijn reisverslagen is bewaard gebleven: het journaal van een reis door het Sudanese deel van Nubië in 1883. Slechts vergezeld door enkele inheemse gidsen en kameeldrijvers maakte Insinger deze reis alleen. Zijn ooggetuigeverslag bevat naast boeiende informatie over land en volk, geologie en waterstaat, flora en fauna, ook aantekeningen over de geheimzinnige monumenten van de diverse Nubische culturen.

35. R. VAN WALSEM, *Iconography of Old Kingdom Elite Tombs. Analysis & Interpretation, Theoretical and Methodological Aspects*. (XI, 130 pp., 17 ill.) €25,00 (leden €19,50)

De zeer rijke en gevarieerde decoratiethematiek in de elitegraven van het Memphitisch gebied ten tijde van het Oude Rijk in Egypte beslaat terecht een prominente plaats in vele boeken over (materiële cultuur en kunst in) het Oude Egypte. De interpretatie van de iconografische boodschap(en) hiervan door de egyptologie blijkt echter veel problematischer dan op het eerste gezicht vermoed zou worden. Na een inleidend hoofdstuk over materiële cultuur en kunst worden de complexiteit, de wetenschapsfilosofische aspecten rond de benodigde analytische methode en theorie en het pluralistische fundament die inherent zijn aan een wetenschappelijk verantwoorde interpretatie van deze cultuuruitingen systematisch behandeld.

36. D. BURGERSDIJK en W. WAAL (eds.), *Constantinopel. Een mozaïek van de Byzantijnse metropool* (2011, 261 p., 43 ill., 6 kaarten). €29,50 (leden €24,50)

Deze bundel biedt een overzicht van de rijke en veelzijdige cultuur van de stad Constantinopel, vanaf haar stichting tot de komst van de Ottomanen. De hoofdstad van het Byzantijnse rijk heeft in kunsthistorisch, religieus en letterkundig opzicht een belangrijke bijdrage geleverd aan de ontwikkeling van de Europese cultuur. Omdat de sporen hiervan in het straatbeeld nog zichtbaar zijn, is de stad zelf als uitgangspunt genomen. Vele bijdragen in de bundel handelen over het landschap, het stratenplan, de gebouwen, kerken en mozaïeken die herinneren aan de antieke en middeleeuwse cultuur in de stad van Constantijn. Daarbij komt ook de receptie van de oude stad in de Ottomaanse tijd, in 1453 begonnen met de inname van de stad door Mehmed de Veroveraar, ruimschoots aan bod. Door de chronologische opzet laat de bundel zich lezen als een geschiedenis van de stad en haar rijk.

- SEOL 4 *Handel in het Oude Nabije Oosten*. (128 pag.) €23,00 (leden €14,00)

Handel kan worden gedefinieerd als het uitruilen van goederen of diensten tussen twee partijen, met het doel een gemis weg te nemen of te voldoen aan een behoefte. Omdat handel ingrijpt in zoveel aspecten van de maatschappij, en we de maatschappijen willen doorgronden, is het noodzakelijk ons ook een beeld te vormen van hoe handelfunctioneerde in het Oude Nabije Oosten. Dit deel SEOL bevat vijf bijdragen waarin specialisten op de verschillende vakgebieden inzicht verschaffen over het reilen en zeilen van de handel als belangrijk aspect van de economie in het Nabije Oosten, Egypte, het Hettitische Rijk en oud Israël/Palestina en Transjordanie.